

B
U
L
L
E
T
I
N
K
N
O
B

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BONDE

JAARGANG 116, 2017, NUMMER 4

KONINKLIJKE NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE BOND

OPGERICHT 7 JANUARI 1899

BULLETIN KNOB

Onafhankelijk peer-reviewed wetenschappelijk tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door Faculteit Bouwkunde, Technische Universiteit Delft
ISSN 0166-0470

HOOFDREDACTIE Dr. Marie-Thérèse van Thoor
(Technische Universiteit Delft)

REDACTIE

Dr. Jaap Evert Abrahamse (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Dr. Christian Bertram (Universiteit van Amsterdam)

Drs. Noor Mens (Technische Universiteit Eindhoven)

Dr. Reinout Rutte (Technische Universiteit Delft)

Dr. Freek Schmidt (Vrije Universiteit Amsterdam)

Prof. dr. ir. Lara Schrijver (Universiteit Antwerpen)

Prof. dr. Gabri van Tussenbroek (Monumenten en Archeologie Amsterdam/Universiteit van Amsterdam)

Drs. Els Brinkman (eindredacteur)

Robyn de Jong-Dalziel (vertaler)

KOPIJ VOOR HET BULLETIN KNOB

Voor auteursinstructies zie: www.knob.nl/bulletin
Voorstellen voor kopij graag als synopsis, met enkele relevante afbeeldingen, aanleveren bij:
Bulletin KNOB

t.a.v. Dr. Marie-Thérèse van Thoor, hoofdredacteur
info@knob.nl

T 015 278 15 35

ABONNEMENTEN EN LIDMAATSCHAP KNOB

Abonnementen en lidmaatschap KNOB particulier:
€ 65,00; t/m 28 jaar: € 30,00; instellingen en organisaties: € 150,00. Het lidmaatschap wordt aangegaan voor de duur van een kalenderjaar en wordt stilzwijgend verlengd. U kunt uw lidmaatschap schriftelijk beëindigen, via post of email, vóór 1 november van het lopende jaar.

BUREAU KNOB

Postbus 5043, 2600 GA Delft, T 015 278 15 35
info@knob.nl, www.knob.nl

BESTUUR KNOB

Drs. H.J.J. Lenferink (voorzitter), Drs. H.P. Jansen (vice-voorzitter), Dr. J. Westerman (secretaris), Drs. P.J.A. Baars (lid), S. Brummel MA (lid), Ir. J.J. de Graauw (lid), Dr. ir. F.D. van der Hoeven (lid), L. Portier (studentlid), S. van Venetien (studentlid)

VORMGEVING Suzan Beijer, Amersfoort

DRUK NPN drukkers, Breda

INHOUD

- 161 **PEPIJN VAN DOESBURG**
Steenhouwersmerken opnieuw beschouwd. Steenhouwers en fabrieksrekeningen van de Dom in Utrecht
- 184 **MERLIJN HURX**
'Een alten wonderlijcken structure ende fortresse'. De Blauwe Toren van Karel de Stoute in Gorinchem
- 209 **YVONNE VAN MIL**
Pieter Bakker Schut (1877-1952), manager in stedenbouw

Afbeeldingen omslag

Voorzijde: Auteur onbekend, kaart van Gorinchem en omgeving (detail), midden zestiende eeuw (Regionaal Archief Gorinchem)

Achterzijde: Verenigingswoningen van de Algemeene Coöperatieve Woningvereniging, aan de Moerbeiplein (Vruchtenbuurt) in Den Haag, 1935 (Haags Gemeente-archief)

© 2017 Bulletin KNOB & auteurs. Niets uit deze uitgave mag worden veelelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

STEENHOUWERSMERKEN OPNIEUW BESCHOUWD

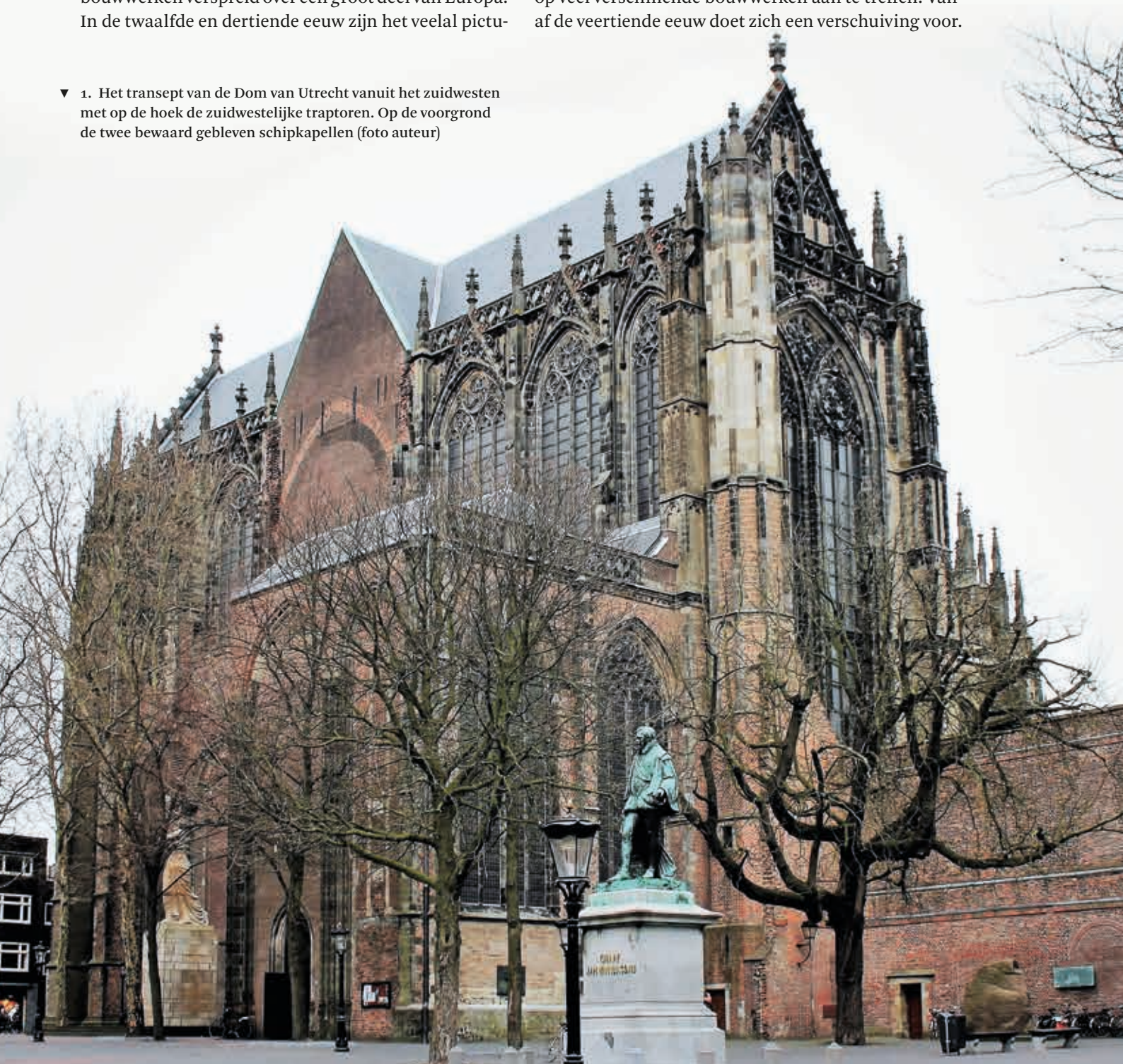
STEENHOUWERS EN FABRIEKSREKENINGEN VAN DE DOM IN UTRECHT

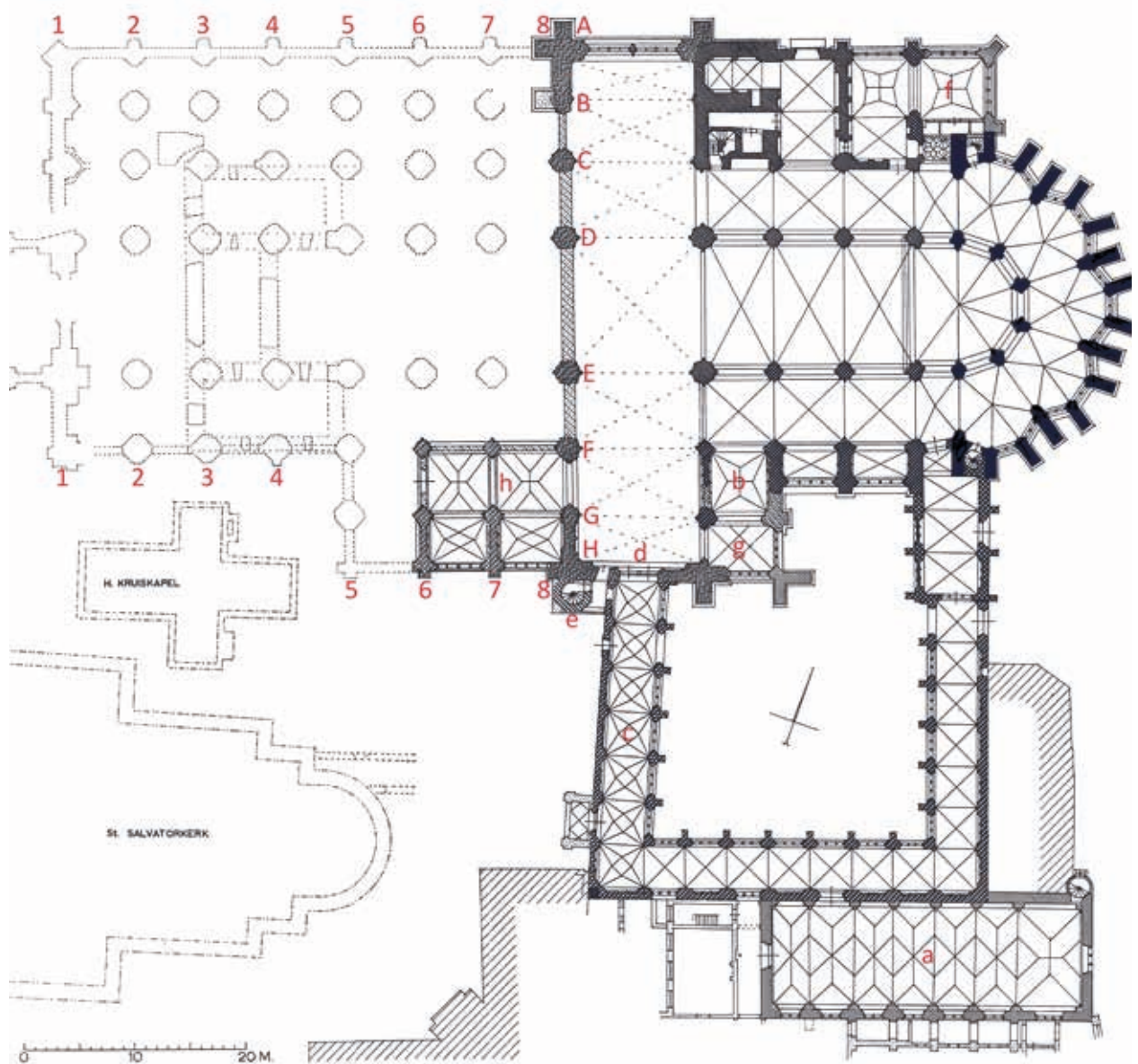
PEPIJN VAN DOESBURG

Steenhouwersmerken zijn tekens die in het verleden door steenhouwers op door hen bewerkte natuursteenblokken zijn aangebracht. Ze komen voor op veel bouwwerken verspreid over een groot deel van Europa. In de twaalfde en dertiende eeuw zijn het veelal pictu-

rale tekens, letters of symbolen die voornamelijk in parementblokken werden gebeiteld. Daarbij bestond er nog relatief weinig variatie en zijn dezelfde merken op veel verschillende bouwwerken aan te treffen. Vanaf de veertiende eeuw doet zich een verschuiving voor.

- ▼ 1. Het transept van de Dom van Utrecht vanuit het zuidwesten met op de hoek de zuidwestelijke traptoren. Op de voorgrond de twee bewaard gebleven schipkapellen (foto auteur)

2. Plattegrond van de Dom van Utrecht (zonder de toren) met toegevoegde pijlercodes. a = groot kapittelhuis, b = Diepholtkapel, c = westarm kruisgang, d = zuidportaal, e = traptoren, f = librije, g = Domproostenkapel, h = schiprestant (bewerkt naar Haslinghuis en Peeters 1965, tegenover p. 191)

In toenemende mate verschijnen op veel gebouwen abstract-geometrische merken samengesteld uit enkele lijntjes, die vooral op geprofileerde stenen voorkomen en waarbij van veel meer diversiteit sprake is. Deze verschuiving is vooral goed te volgen in de noordelijke helft van Europa, en dan met name in gebieden binnen het Duitse Rijk, waar het gebruik van dit type merken een hoge vlucht nam.¹

Steenhouwersmerken zijn om verschillende redenen interessant. Ze kunnen aanwijzingen geven over het bouwproces, over omvang en fluctuatie van personele bezetting en over de verrichtingen van individuele stenhouwers op een bouwplaats. Maar vooral kunnen ze een waardevol hulpmiddel zijn bij de datering van een bouwwerk, omdat de relatieve bouwvolgorde

soms (mede) aan de hand van de merken kan worden bepaald.

De kennis over stenhouwersmerken is echter grotendeels gebaseerd op aannames. Er is uitgebreide literatuur voorhanden over het onderwerp, waarin wordt gespeculeerd over allerlei aspecten van de merken, maar waarbij een degelijke onderbouwing voor de verschillende hypothesen doorgaans ontbreekt.² Consensus heerst er wel over het feit dat bij het zojuist beschreven latere type elk merk op dezelfde bouwplaats door één individuele stenhouwer gelijktijdig werd gehanteerd, maar verder leven er over het verschijnsel vooral vragen. Over de voornaamste vraag, de functie van stenhouwersmerken, bestaan verschillende theorieën, maar geen daarvan lijkt algemeen geldig.³ Een

zinvolle discussie wordt gehinderd door het feit dat er vrijwel geen eigentijdse documenten bestaan waarin het verschijnsel wordt genoemd, laat staan beschreven.

In dit artikel worden enkele aspecten van steenhoudersmerken opnieuw beschouwd. Dat gebeurt aan de hand van de steenhoudersmerken aan de slechts ten dele bewaard gebleven jongere bouwdelen van de Dom in Utrecht (afb. 1, 2). Ze behoren tot het type laatmiddeleeuwse merken dat vooral werd gebruikt in de regio's binnen het Duitse Rijk, waar ook de Noordelijke Nederlanden onder vielen. De zeldzame omstandigheid doet zich voor dat de namen van alle steenhouders in de Utrechtse Domloods vanaf 1460 bekend zijn uit de fabrieksrekeningen, die vanaf dat jaar op één exemplaar na bewaard zijn gebleven.⁴ Klopt de aanname dat in de late Middeleeuwen elk merk een individuele steenhouwer vertegenwoordigt, dan moet er een direct verband bestaan tussen de aangetroffen merken en de steenhouders die in dienst waren van de bouwloods en van wie alle loonuitbetalingen in de rekeningen zijn terug te vinden.

Hieronder wordt dit verband aangetoond, waardoor verschillende kwesties – althans voor de laatmiddeleeuwse situatie in Utrecht – kunnen worden besproken met een betere argumentatie dan tot nu toe mogelijk was. Vertegenwoordigen de merken inderdaad individuele steenhouders die werkzaam waren in de bouwloods? Waren de merken persoonsgebonden? Wat vertellen de merken over de relatie tussen steenhouders en metselaars op de bouwplaats? Lieten loodsmeesters en leerjongens ook hun merk op de stenen achter? Duiden kleine variaties, zoals spiegeling, op afzonderlijke merken? Wat valt er te zeggen over het onderscheid tussen gemerkte en merkloze stenen?

Ook wordt onderzocht welke meerwaarde het geconstateerde verband tussen merken en steenhouders heeft voor de datering van bouwdelen van de Dom. Een poging tot identificatie van een aantal steenhoudersmerken blijkt, los van de relatieve bouwvolgorde, in dit verband extra mogelijkheden te bieden. Ten slotte wordt aan de hand van merkovereenkomsten aan de Dom in Utrecht en die in Xanten nagegaan in hoeverre het geoorloofd is overeenkomstige steenhoudersmerken aan verschillende bouwwerken toe te schrijven aan dezelfde steenhouders.

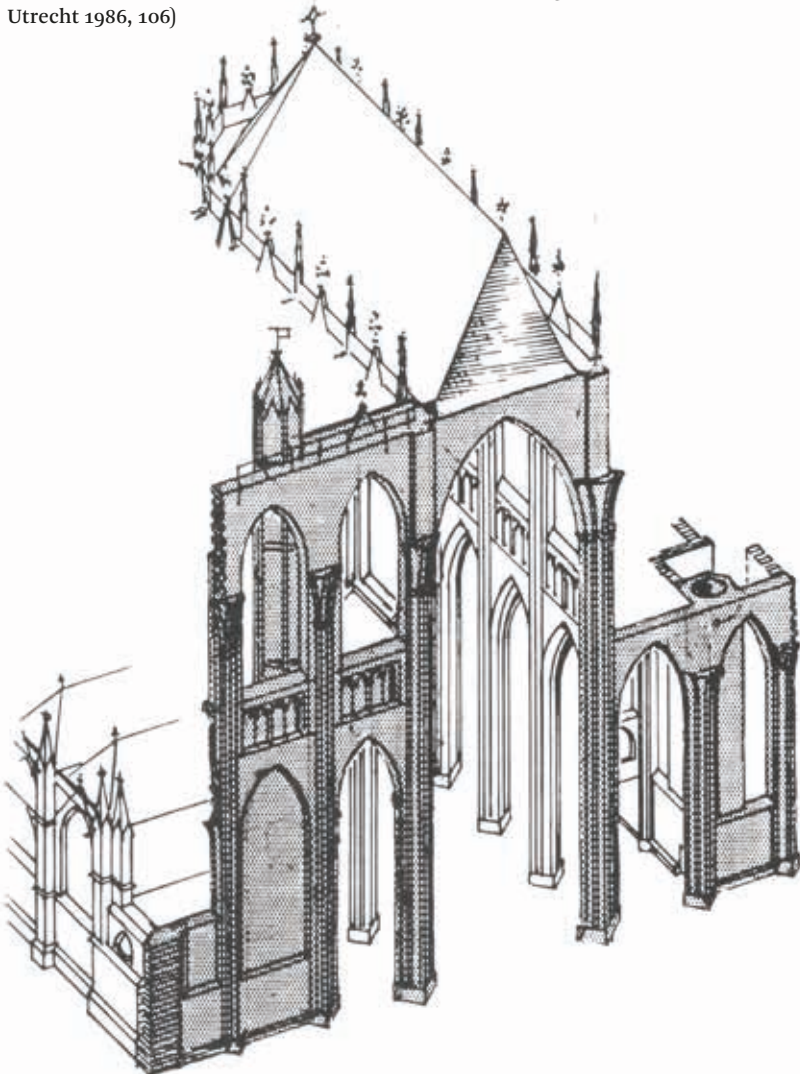
DOM VAN UTRECHT: BOUWGESCHIEDENIS NA 1450

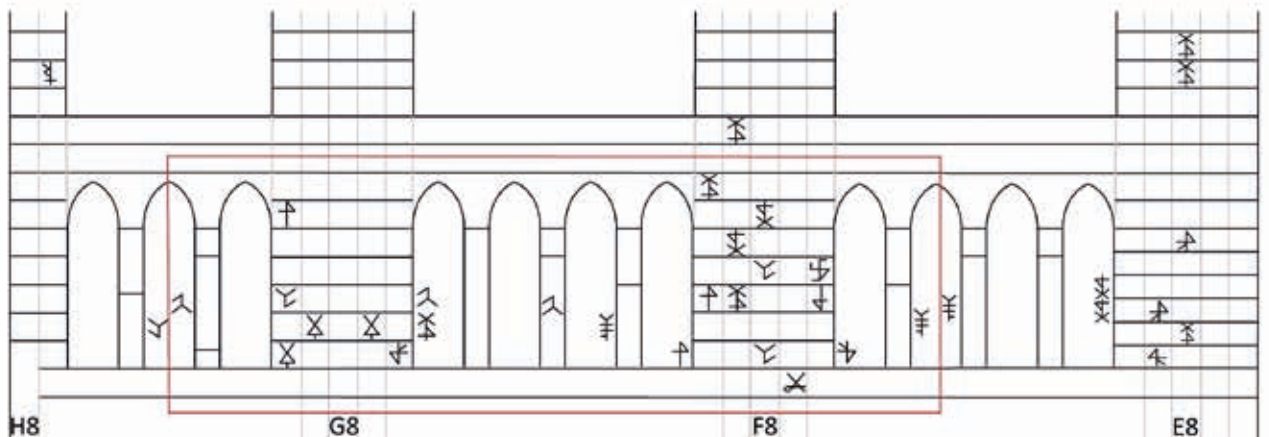
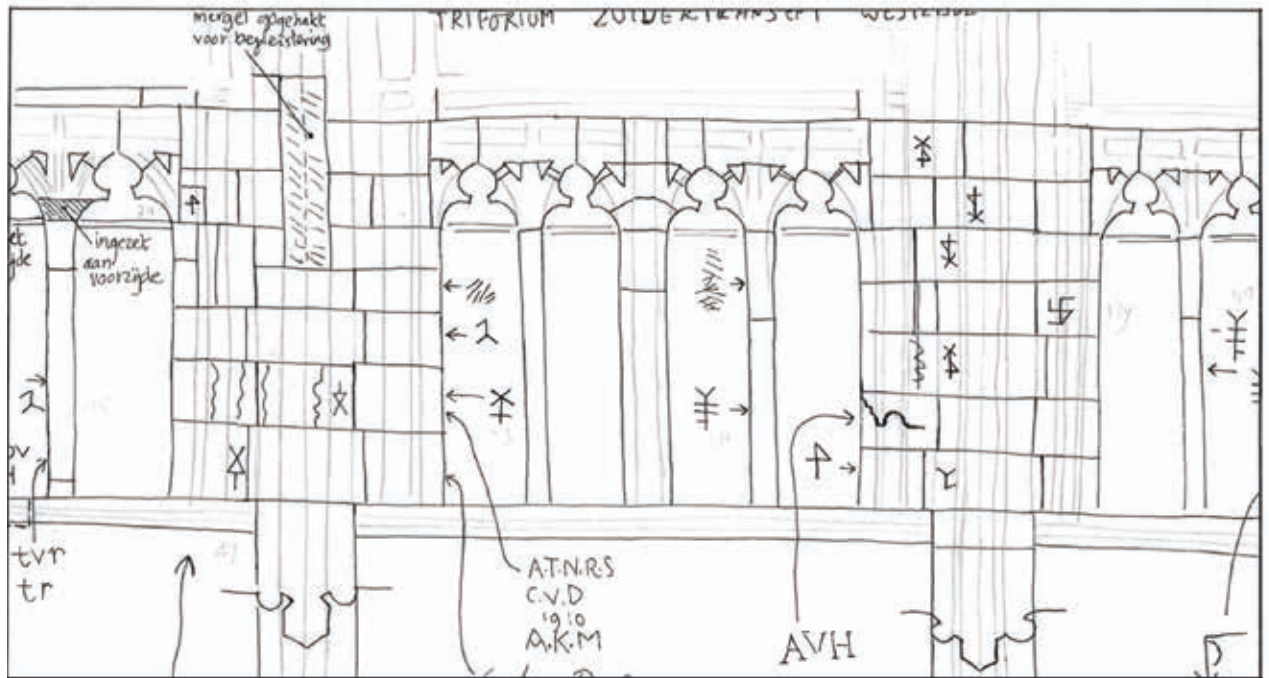
Voor een goed begrip is het nodig de chronologie van de na 1450 gebouwde onderdelen van de Utrechtse Dom, zoals die hoofdzakelijk uit de bewaard gebleven jaarrekeningen van de Domfabriek gedestilleerd kan worden, kort samen te vatten. Deze nieuw vastgestelde bouwchronologie wijkt op essentiële onderdelen af van eerdere pogingen tot reconstructie, die zich slechts oppervlakkig op de fabrieksrekeningen ba-

seerden.⁵ Van het Domcomplex waren het koor, de toren, de oost- en zuidarm van de kruisgang en het grote kapittelhuis al in eerdere bouwcampagnes tot stand gekomen. Ook van het transept was de oostwand al deels opgetrokken (afb. 3).

Na een stagnatie van enkele decennia kwamen in de jaren vijftig van de vijftiende eeuw onder leiding van loodsmeester Jacob van der Borch de grafkapel van bisschop Rudolf van Diepholt ten zuiden van het koor en de westarm van de kruisgang tot stand. Vermoedelijk werden in samenhang met deze kruisgangarm de onderbouw van de zuidelijke transeptgevel met het zuidportaal en de basis van de zuidwestelijke traptoren opgetrokken. Na de bouw van de Domschool en het kleine kapittelhuis tegen de nieuwe westarm van de kruisgang (1461-1464) werd het zuidtransept zonder de westwand tot triforiumhoogte opgebouwd met gebruikmaking van 'verschikte', dat wil zeggen in de groeve op maat gehouwen, Bentheimer steen. In 1466 werden alle traptreden geleverd voor de zuidwestelijke

3. De voor 1450 gerealiseerde delen van het Domtransept (bewerkt naar T. Haakma Wagenaar, *Restauratie vijf hervormde kerken in de binnenstad van Utrecht*, Jaarverslag 7, Utrecht 1986, 106)

4. Boven: teruggevonden blad van het onderzoek door P. Wiersma naar steenhouwersmerken en andere inscripties in het interieur van de Dom. Het fragment geeft een gedeelte van het triforium zuidwest weer (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed). Onder: schematische weergave van het triforium zuidwest met de door de auteur aangetroffen steenhouwersmerken. Rood omkaderd hetzelfde fragment als boven (tekening auteur)

traptoren vanaf de doorgang naar de zolder van het kleine kapittelhuis. In 1467 waren er voldoende vensterstijlen en brugijzers aanwezig om het grote zuidvenster tot aan de loopbrug ter hoogte van het triforium te kunnen voltooiën. Het triforium zuidoost was gereed in de zomer van 1468, toen de afdekking met lood werd gedicht. De boog van het zuidvenster werd in 1469 geslagen. De Baumberger steen voor de bovenste twee geledingen van de traptoren (ter hoogte van de lichtbeuk) werd vanaf juni 1469 geleverd en in de herfst van 1470 was deze traptoren voltooid. Aan de onderste helft van het noordvenster lijkt parallel aan de bovenste helft van het zuidvenster te zijn gewerkt: het 'vensterwerk' voor dit deel van het venster was rond 1470 compleet. De aandacht richtte zich vervolgens op

de westwand van het transept. Verschikte steen voor de westelijke transeptpijlers werd vanaf november 1469 aangevoerd. De bogen tussen de pijlers van het noordtransept werden waarschijnlijk in 1473 geslagen, het triforium erboven was in de zomer van 1474 voltooid. De boog van het noordvenster werd in de zomer van 1475 aangebracht en het steenwerk van het hele noordtransept moet ongeveer gereed zijn geweest toen Jacob van der Borch eind 1475 of begin 1476 overleed. De hogere delen van de westwand van het zuidtransept kwamen tot stand onder zijn opvolger Cornelis de Wael. In 1478 was het steenwerk van het hele transept waarschijnlijk voltooid.

Het romaanse schip ging vanaf 1479 tegen de vlakte; pijlerfunderingen voor de gotische opvolger werden

vanaf het volgende jaar gelegd. In 1488 werden de scheibogen van het middenschip geslagen, in 1491 die van de binnenste zijbeuken, en in 1492 was het voorlopig driebeukige schip tot en met het triforium provisoorsch onder kap. De drie oostelijke traveeën van de tweede noordelijke zijbeuk met kapellen volgde van omstreeks 1493 tot de wijding in 1501, de corresponderende drie zuidkapellen werden gewijd in 1508. Onder-tussen was ten noorden van het koor in 1495-1496 de librije verzeen en de Domproostenkapel ten oosten van het zuidtransept in 1498 gewijd. Tot 1517 werd nog aan de lichtbeuk van het schip gewerkt, maar toen kwam de bouw van de nog onvoltooide gotische Dom definitief stil te liggen. In 1674 stortte het schip tijdens een zware storm vrijwel geheel in; slechts twee schipkapellen met aansluitende zijbeuktraveeën zijn tot op heden bewaard gebleven.

NIEUWE REGISTRATIE VAN STEENHOEWERSMERKEN
Steenhouwersmerken zijn rijkelijk aanwezig op de natuursteenblokken van de zojuist beschreven delen van het Domcomplex, voor zover ze de storm van 1674 hebben overleefd. Een betrouwbare inventarisatie van de nog aanwezige zichtbare merken was echter niet beschikbaar. In hun publicatie *Werken merk van de steenhouwer* hebben H. Janse en D.J. de Vries enkele uitgebreide tabellen van steenhouwersmerken aan de Dom opgenomen, voornamelijk gebaseerd op onderzoek van P. Wiersma tijdens de restauratie in de jaren tachtig van de vorige eeuw. Deze tabellen zijn voor ons onderzoek echter niet fijnmazig genoeg (de exacte plaats kan immers het verschil tussen bouwfases markeren) en bovendien buitengewoon onbetrouwbaar, wat overigens ook geldt voor de in het boek opgenomen lijst van steenhouwers in de Domloods.⁶ De originele documentatie van Wiersma is niet aangetroffen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed; bij naspeuring op mijn verzoek is slechts één blad met een fragment van het triforium zuidwest boven water gekomen.⁷

Het was dus noodzakelijk een nieuwe registratie te maken. Hiertoe zijn alle natuursteenblokken van de na omstreeks 1450 tot stand gekomen delen van de Dom, voor zover behouden, vanuit verschillende hoeken, vanaf vloerniveau, vanuit het triforium en andere bereikbare plekken met een telelens gefotografeerd.⁸ In totaal zijn op deze wijze precies 1307 leesbare merken geregistreerd, verdeeld over 79 verschillende vormen, die we 'merkvormen' zullen noemen wanneer verwarring met merkexemplaren dreigt.

Hoe betrouwbaar is deze methode door middel van fotografie? Een vergelijking van het teruggevonden blad van Wiersma met de nieuw verkregen resultaten toont aan dat Wiersma op het weergegeven bouwfragment acht goed leesbare merken over het hoofd heeft gezien en één verkeerd heeft geïnterpreteerd (afb. 4). De toegepaste methode hoeft dus niet a priori voor die

van Wiersma onder te doen.⁹ Voordeel is bovendien dat controle achteraf dankzij het fotomateriaal in principe mogelijk blijft.

SAMENHANG TUSSEN MERKEN EN STEENHOEWERS

Zoals gezegd zijn de namen van de steenhouwers die aan de Domloods verbonden waren volledig overgeleverd vanaf 1460, op één jaargang na. Om de samenhang tussen merken en steenhouwers te kunnen onderzoeken, moet dus gekeken worden naar bouwdelen die na die tijd en in een aaneengesloten bouwphase tot stand zijn gekomen. De jongere delen van het transept, waarvan het steenwerk in 1478 voltooid zal zijn, blijken voor dit doel zeer geschikt.

Vastgesteld kan worden dat steenhouwersmerken na de bouw van het zuidportaal van het transept in de jaren vijftig, dus in een tijd waaruit nog geen rekeningen bewaard zijn, op zijn vroegst weer optreden rond 1466. In dat jaar worden de traptreden van de zuidwestelijke traptoren geleverd, die van merken zijn voorzien.¹⁰ Afbeeldingen 5a en 5b tonen alle 38 merkvormen die aan de vanaf toen gebouwde delen van het transept zijn waargenomen en tabel 1 toont alle 959 aangetroffen merken per bouwfragment, waarbij de aanwezigheid van deze merkvormen op eerdere en latere bouwdelen ook is aangegeven.¹¹ Aan de hand van de zojuist vastgestelde bouwchronologie kan nu van elke merkvorm bij benadering worden nagegaan in welke periode hij voorkomt.

Tabel 2 toont vervolgens alle steenhouwers die vanaf 1466, wanneer de merken op zijn vroegst weer opdrukken, tot de voltooiing van het steenwerk van het transept in 1478 minimaal dertig dagen tegen vol loon in de bouwloods actief waren. Door nu de datering van de merkvormen te vergelijken met de werkzame periode van deze steenhouwers, kunnen enkele interessante constatering worden gedaan.

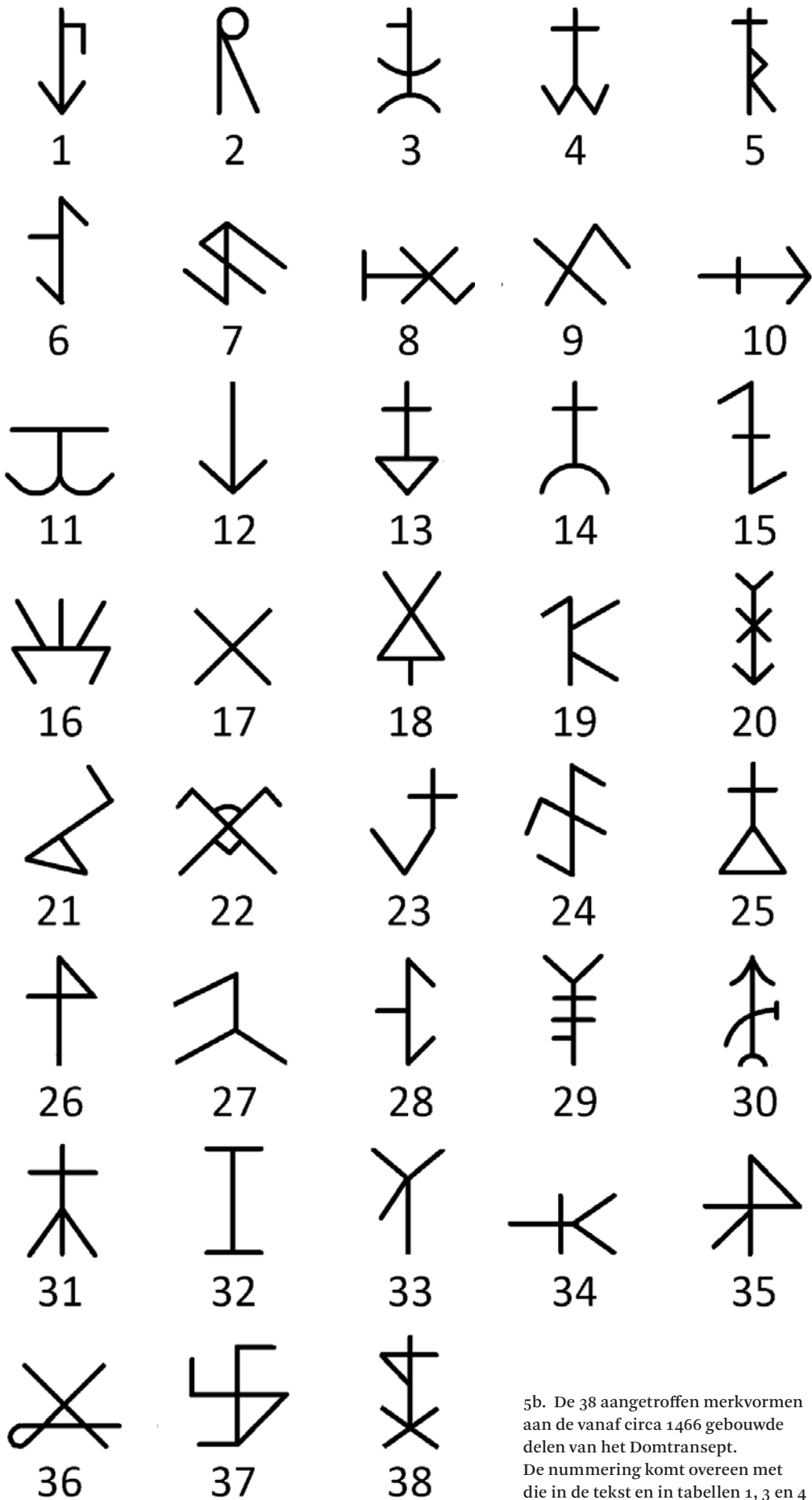
Om te beginnen lijkt de tijdsperiode waarin elk van de 23 meest frequent waargenomen merkvormen voorkomen (minstens vijf exemplaren per vorm), steeds binnen de werkzame periode te kunnen vallen van de 23 steenhouwers die minimaal negen maanden op vol salaris aan de Domloods verbonden waren (tabel 3). Hoewel de datering van de merken niet exact genoeg is om in alle gevallen een onbetwistbare, directe relatie te kunnen vaststellen, is deze uitkomst opmerkelijk. Op de mogelijkheden en beperkingen van het identificeren van bepaalde merkvormen komen we later terug.

Een andere belangrijke vaststelling, die volgt uit de vorige, is dat geen enkele merkvorm zo lang in gebruik was dat er geen steenhouwer voor in aanmerking kan komen. Andersom was de actieve periode van een steenhouwer in een aantal gevallen wél langer dan de periode waarin een merkvorm voorkomt. Hieruit kunnen echter geen conclusies worden getrokken, want

5a. De 38 aangetroffen merkvormen aan de
 vanaf circa 1466 gebouwde delen van het
 Domtransept (foto's auteur)

5b. De 38 aangetroffen merk vormen aan de vanaf circa 1466 gebouwde delen van het Domtransept. De nummering komt overeen met die in de tekst en in tabellen 1, 3 en 4

Merkvormnummer	Kapittelzaal				Noordgevel onder				A8/B8								Scheiboogzone n.w.				F7 en F8			
	Kruisgang z.w. en west	Diepholtkapel	Zuidgevel onder	Traptreden 53-87	Traptreden 88-123	Traptreden 124-151	Triforium zuidoost	Lichtbeuk zuidoost	Zuidgevel boven	Trapwand boven	B8 tot triforium + B8/C8	C8 tot kapiteel	D8 tot kapiteel	E8 t/m laag 22	F8 t/m laag 23	G8 tot triforium	G8/H8	Triforium n.o. en n.w.	Lichtbeuk n.o. en n.w.	Noordvenster boven	Scheib., trif., lichtb. z.w.	Librije en Dompr.kapel	Schipkapellen	
1	4	8	11	1		2	10	1	1	4	6	8	5	14	8	3	2	3	2	2				
2		8	13			5	11	7	22	1	6	6	8	6	15	10	13	10	4	10	5			
3		1	2				2																	
4		1	2										3			2								
5		3	3			5	16	1	5	5	3	8	8	1	1	1	2	5	4	1	1			
6			5	1	5			10																
7				12																				
8				11																				
9				2																				
10				2																				
11				1																				
12					21	3	14	4																
13					2	3	8	3	8	4			5											
14							1	2	5	2	7	11	2	5	6	5	3	7	13	5				
15								1	4													1	4	
16								2										1						
17								1														8		
18								1												8		8		
19								1																
20									2															
21									1															
22									1															
23									8	3	7													
24									1			9	1	3										
25									12	5	4	7	3	6	8		3							
26										1	11	8	5	6	5	9	4	2	5	6	1	10		
27										9	10	6	4	11	5	22	6	6	25	6	3	11	3	
28										1	5	1	7	5	6	4	2	5	1				4	
29										4	6	8	7	16	7	21	12	3	2	1	3	4	9	
30													2											
31																		2						
32																		5	2					
33																			3					
34																		2	12					
35																					10			
36																					2			
37																					1	1		
38																					13	1	5	3

Tabel 1. Alle aangetroffen steenhouwersmerken aan de na 1466 gebouwde delen van het transept van de Dom per bouwfragment. Het voorkomen van deze merken op eerdere en latere bouwdelen is in blauw weergegeven

Steenhouwer	van	tot	opmerkingen
Peter Willemsz.	1437/42	nov. 1462	
	apr. 1464	okt. 1464	
	mrt. 1466	juli 1466	
Gijsbert van Boelre	1437/42	juni 1470	
Willem Thonisz.	1437/42	mei 1473	
Herman Arntsz.	1451/60	apr. 1463	vol loon vanaf nov. 1462
	juni 1466	okt. 1466	
Bertelmeus Gerritsz. Knijff	1451/60	nov. 1473	
Jan Petersz.	1451/60	nov. 1479	
Melis Jansz.	aug. 1460	juli 1467	
Jan de Wael	juli 1461	jan. 1471	
Hein Jansz.	apr. 1464	nov. 1473	
Paul Tuer	aug. 1465	mei 1468	
Hendrik Groetbode	apr. 1466	sept. 1466	metselaar in apr./mei
Hendrik Godfriedsz.	apr. 1466	mei 1466	metselaar
	mei 1468	apr. 1471	metselaar tot febr. 1469
Jan die Frans	juni 1466	sept. 1466	
	juni 1468	apr. 1469	
Herman Brugman	jan. 1467	apr. 1467	
Willem Hermansz. van der Borch	juni 1468	jan. 1496	
Jan Moyen	aug. 1468	apr. 1469	
Jan Groetbode	dec. 1468	mei 1471	
Gelis Scheven	juni 1469	aug. 1469	
Jan van Lier	juli 1469	mrt. 1470	
Hendrik Wisschart	juli 1469	sept. 1470	
Willem van Ubbergen	sept. 1469	febr. 1470	
Tielman van Tongeren	okt. 1469	mei 1481	
Jacob van Nyevelt	mrt. 1470	sept. 1481	vol loon vanaf dec. 1471
Jacob Gelisz.	dec. 1470	juli 1488	
Jacob die Frans	aug. 1471	sept. 1471	= Jacob Gelisz.?
Albert Jansz.	mrt. 1471	nov. 1490	vol loon vanaf nov. 1474
Lucas Petersz. van der Borch	aug. 1471	dec. 1481	
Jan Vleyshouwer	juli 1473	aug. 1473	
Egbert Laurensz.	sept. 1473	dec. 1475	
Arnt Wadde	dec. 1473	juli 1476	
Evert Raes	aug. 1476	febr. 1481	metselaar t/m dec. 1477
	febr. 1486	okt. 1499	
Jan Gelisz.	sept. 1476	aug. 1481	
Andries die Overlander	jan. 1477	mei 1477	
Daniël Stamp	mei 1477	okt. 1477	
Steven Koensz.	okt. 1477	mrt. 1481	
Jan van Laer	dec. 1477	febr. 1478/1479	
Herman van Overvelde	dec. 1477	mrt. 1481	

Tabel 2. Lijst van steenhouwers en metselaars die in de periode van 1466 tot medio 1478 minimaal dertig dagen tegen vol loon in de Domloods werkzaam waren. Tussentijdse afwezigheid van langer dan een jaar is eveneens weergegeven

1	Willem Thonisz.
2	Jan Petersz.
5	Bertelmeus Gerritsz. Knijff
4	Hendrik Wisschart
6	Gijsbert van Boelre
7	Melis Jansz.
8	Jan die Frans
12	Paul Tuer
13	Jan de Wael
14	Hein Jansz.
25	Tielman van Tongeren / Willem van der Borch
15	Jan van Lier
18	Albert Jansz.
35	Jan Gelisz.
23	Jan Groetbode
24	Hendrik Godfriedsz.
26	Tielman van Tongeren / Willem van der Borch
27	Jacob van Nyevelt
28	Lucas Petersz. van der Borch
29	Jacob Gelisz.
32	Egbert Laurensz.
34	Arnt Wadde
38	Evert Raes

Tabel 3. Mogelijke samenhang tussen de 23 meest voorkomende merkvormen en de 23 langst werkzame steenhouders. Meerdere namen binnen één kleurveld zijn onderling uitwisselbaar

	Bentheimer	Baumberger	Trachiet	Tufsteen	Rode zandsteen
1	✓		✓	✓	
2	✓	✓	✓	✓	
3	✓		✓		
5	✓	✓	✓		
6	✓		✓		
13	✓	✓			
14	✓	✓	✓		
17	✓				✓
18	✓				✓
23	✓	✓			
24	✓	✓			
25	✓	✓	✓		
26	✓		✓		
27	✓		✓		✓
28	✓		✓		
29	✓		✓	✓	

Tabel 4. Merkvormen op verschillende steensoorten

het feit dat een merkvorm tijdelijk niet is aangetroffen, wil niet zeggen dat een steenhouwer op dat moment niet aan de Domloods verbonden was.¹²

Verder lijken er in geen enkele bouwphase méér merkvormen aan het transept aanwezig te zijn dan er steenhouders in de rekeningen worden genoemd. Met andere woorden: voor elke merkvorm, ook de weinig voorkomende, is wel een steenhouwer beschikbaar. Als de kortstondig (minder dan dertig dagen) werkzame steenhouders en de leerjongens buiten beschouwing blijven, treden er andersom ook niet méér steenhouders in de rekeningen op dan er merkvormen zijn aangetroffen.¹³

Dit alles rechtvaardigt de conclusie dat er tussen het voorkomen van de verschillende merkvormen en de werkzame periode van de steenhouders een niet door toeval te verklaren samenhang bestaat: tegenover elke merkvorm lijkt een-op-een een steenhouwer te staan. Dat is een belangrijk gegeven; voor zover bekend is het niet eerder mogelijk gebleken een dergelijke samenhang aan een bouwwerk op deze wijze aan te tonen.¹⁴ In de volgende paragrafen zal blijken wat deze constatering betekent voor de in de inleiding gestelde vragen omtrent steenhoudersmerken.

INDIVIDUELE STEENHOUDERS MET PERSOONSGEBONDEN MERKEN

Zoals in de inleiding vermeld, wordt verondersteld dat op een laatmiddeleeuwse bouwplaats elk merk door één individuele steenhouwer gelijktijdig werd gehanteerd. Was dat in Utrecht ook het geval? Het geconstateerde verband tussen merken en steenhouders, waarbij het principe geldt dat elke merkvorm zou moeten corresponderen met een steenhouwer in de fabrieksrekeningen, impliceert inderdaad dat de merken aan het transept van de Dom individuele steenhouders vertegenwoordigen die werkzaam waren in de bouwloods.

Dit betekent dus ook dat de merken niet al eerder werden aangebracht, bijvoorbeeld in de groeve. Die gedachte zou zich kunnen voordoen, omdat tijdens de bouw van het transept een groot deel van de Bentheimer en Baumberger steen verschikt aan de Domfabriek werd geleverd. Een speciaal geval vormen de treden van de zuidwestelijke traptoren, die in 1466 door steenhandelaar Jan Ruger uit Zwolle werden geleverd maar toch merken vertonen. Mogelijk waren dit 'half-fabricaten' waarvan het slakkenhuis aan de onderzijde, dat de exacte draaihoek bepaalde, in de loods werd voltooid.¹⁵

Dat de merken werden aangebracht in de Domloods, wordt bevestigd door het feit dat alle langdurig voorkomende merkvormen waargenomen zijn op steensoorten met sterk uiteenlopende herkomst (tabel 4).¹⁶ De steenhouders die deze merken hanteerden zullen dus zeker in de Domloods werkzaam zijn geweest.

Anders dan in de twaalfde en dertiende eeuw, toen

een steenhoudersmerk wellicht aan een steenhouwer werd toegekend voor de tijd dat hij op een bouwplaats werkzaam was en daarna voor een ander beschikbaar kwam, gaat men ervan uit dat de merken in de late Middeleeuwen strikt persoonsgebonden waren.¹⁷ De samenhang tussen merken en steenhouders aan het transept van de Dom bevestigt dat de merken tijdens de bouw van het transept niet op een ander overgingen zodra een steenhouwer de bouwplaats verliet. Dat zou het geval kunnen zijn geweest als merken langer in gebruik bleven dan de vergelijking met steenhouders toelaat. Evenmin is aantoonbaar dat twee familieleden zoals een vader en zoon door hetzelfde merk vertegenwoordigd zijn.¹⁸ Wel zijn er enkele merken waarvan het verschijnen in de tijd zo ver uit elkaar ligt dat er waarschijnlijk sprake is van verschillende steenhouders. Een toevallige merkovereenkomst is in deze gevallen niet uitgesloten.

STEENHOUDERS EN METSELAARS

In de middeleeuwse bronnen wordt vaak geen duidelijk onderscheid gemaakt tussen steenhouders en metselaars. Bij sommige bouwloodsen waren er waarschijnlijk vast aangestelde metselaars in dienst, maar in veel gevallen lijken de steenhouders ook het metselwerk te hebben uitgevoerd en werden specifieke metselaars hooguit tijdelijk aangetrokken om het werkproces te versnellen.¹⁹

Ook in de fabrieksrekeningen van de Utrechtse Dom wordt in principe geen onderscheid gemaakt tussen steenhouders en metselaars. De geconstateerde samenhang tussen merken en steenhouders maakt echter aannemelijk dat tijdens de bouw van het transept de steenhouders in de Domloods ook als metselaar actief geweest moeten zijn. Er blijven namelijk geen namen over van gedurende langere tijd actieve werklieden die uitsluitend metselaar zouden kunnen zijn geweest. Het metselen van bakstenen fundamentelementen en opgaand muurwerk en het plaatsen van de natuursteenblokken moet allemaal door de steenhouders zijn gedaan.²⁰

Slechts in enkele gevallen wordt een werkman in de rekeningen specifiek (tijdelijk) aangeduid als metselaar, maar de meesten van hen verbleven slechts enkele dagen of weken op de bouwplaats. Een uitzondering was de langdurig werkzame Evert Raes, die aanvankelijk 'Everardus metseler' werd genoemd. Uitgaande van het aantal merkvormen aan de hogere delen van de westwand van het zuidtransept zal ook hij echter als steenhouwer actief geweest zijn: voor een van de regelmatig voorkomende vormen zou anders geen steenhouwer in de rekeningen aan te wijzen zijn.

LOODSMEESTERS EN LEERJONGENS

De samenhang tussen merken en steenhouders suggereert dat de loodsmesters van de Dom in de onder-

zochte periode (Jacob van der Borch van 1444 tot 1475 of 1476, Cornelis de Wael van 1476 tot 1505) niet vertegenwoordigd zijn door een langdurig voorkomend merk, tenzij men daarvoor een van de steenhouders zou 'inleveren'. Gezien hun diverse en omvangrijke taken en hun hoge maatschappelijke positie is het ook maar de vraag of zij in deze tijd zelf nog op grote schaal actief waren als gewone steenhouders.²¹ Bovendien is het, afhankelijk van de functie die de merken hadden, onwaarschijnlijk dat de loodsmester zijn merk op de door hem gehouwen stenen diende te zetten: de merken werden wellicht voor kwaliteitscontrole aangebracht, een taak die door de loodsmester zal zijn uitgevoerd. In een schildje geplaatste 'werkmeestermerken', die vanaf de late Middeleeuwen voorkomen en als een teken van groeiend zelfbewustzijn van de werkmeester mogen worden opgevat, zijn aan de Dom niet aangetroffen.²²

Met enige regelmaat waren er in de Domloods leerjongens werkzaam die geen volledig loon ontvingen. Over de vraag of zij in zeldzame gevallen ook door een merk zijn vertegenwoordigd, geeft de vergelijking tussen merken en steenhouders aan de Utrechtse Dom geen uitsluitsel: daarvoor zijn de verkregen resultaten niet nauwkeurig genoeg. Uit een steenhoudersverordening die in 1462 in Torgau werd opgesteld en die geldig was voor een aantal grote bouwloodsen in het oosten van Duitsland, blijkt echter dat het merk door de loodsmester aan de steenhouwer werd toegekend bij het bereiken van de status van gezel. Het lijkt dan ook niet erg waarschijnlijk dat een leerjongen zelfstandig stenen zou hebben gehouwen die voorzien waren van zijn merk.²³

MERKVARIATIES

Zoals in heel Europa gebruikelijk, komen aan de Utrechtse Dom veel asymmetrische merken ook gespiegeld voor.²⁴ Over (deels) gespiegelde steenhoudersmerken bestaat geen consensus. De meeste auteurs gaan ervan uit dat zij dezelfde steenhouwer vertegenwoordigen.²⁵ Als argumenten voeren zij aan dat beide varianten doorgaans gelijktijdig aan een bouwwerk optreden, en verder dat voor de veelal analfabete steenhouders de spiegeling geen essentieel verschil maakt en er snel verwarring zou optreden als gespiegelde merken door verschillende steenhouders zouden zijn gebruikt. Er zijn bovendien kwitanties bekend die door dezelfde steenhouwer zijn ondertekend met zijn merk, nu eens 'gewoon', dan weer gespiegeld.²⁶ Voor andere auteurs is het verschijnsel van de gespiegelde merken echter zo opvallend en wijdverbreid, dat er een bedoeling achter gelegen moet hebben.²⁷ De gespiegelde merken zouden dan van nauwwerkende steenhouders of familieleden geweest kunnen zijn. Bovendien komen op een ledenlijst van de steenhouders- en metselaarsbroederschap van

6. De twee varianten van merkform 37

Wittenberg uit 1497, waarop achter elke naam het bijbehorende merk is afgebeeld, enkele gespiegelde merken bij verschillende steenhouders voor.²⁸

In het geval van het transept van de Utrechtse Dom moeten gespiegelde merken, althans in de allermeeeste gevallen, dezelfde steenhouwer vertegenwoordigen. Er zijn namelijk onvoldoende steenhouders in de fabrieksrekeningen vermeld om de gespiegelde merken aan aparte steenhouders te kunnen toeschrijven. Het geconstateerde verband tussen merken en steenhouders bestaat alleen als gespiegelde merken worden opgevat als identieke merken.²⁹ Hoewel niet specifiek te bewijzen aan de hand van de rekeningen, zal merk 37, dat in twee varianten voorkomt, ook als het merk van één persoon te beschouwen zijn (afb. 6). Er lijkt hier iets vergelijkbaars aan de hand te zijn als bij de gespiegelde merken.³⁰

In veel inventarisaties van steenhoudersmerken leiden kleine variaties – bijvoorbeeld een vermeend extra haakje, een kleine opening tussen twee gewoonlijk aaneengesloten streepjes of een lichte afwijking in de oriëntatie van een lijntje – tot registratie van aparte merkvormen.³¹ In het geval van de Dom geldt wederom: wil men elke kleine afwijking in de ongetwijfeld vaak haastig aangebrachte steenhoudersmerken als afzonderlijke vorm beschouwen, dan zijn er daarvoor niet voldoende steenhouders in de rekeningen te vinden. Ook verschillen in afmeting, verzorgdheid (bijvoorbeeld wel of geen schreven) of inslagdiepte van hetzelfde merk spelen om dezelfde reden merkbaar geen rol. De scheidslijn tussen wat wel en wat niet een afzonderlijke merkform is, wordt daarmee in veel gevallen waarschijnlijk niet minder arbitrair. Toch is het zinvol om terughoudend te zijn in het vaststellen van verschillende merkvormen aan één gebouw gebaseerd op minieme afwijkingen, zeker als dergelijke varianten slechts eenmaal voorkomen.

MERKLOZE STENEN

Zoals het geval is bij alle middeleeuwse bouwwerken die steenhoudersmerken vertonen, is ook aan de Utrechtse Dom slechts een deel van alle oorspronkelijke stenen gemerkt. Zoals gebruikelijk fluctueert ook per bouwdeel het percentage gemerkte stenen sterk, van geen enkele tot bijna alle. Voor dit verschijnsel zijn

in de literatuur verschillende verklaringen aangedragen, die echter geen van alle overtuigen.³²

Een van de verklaringen is de veronderstelling dat er op een bouwplaats twee verschillende betalingssystemen naast elkaar zouden hebben bestaan, waarbij de steenhouders die naar stukloon werkten een merk dienden te plaatsen, en degenen die naar dagloon werkten niet. Het aantal steenhouders in een bouwloods zou als gevolg veel groter geweest zijn dan het aantal merkvormen suggereert.³³ Deze theorie kan nu, althans voor de situatie in Utrecht, worden verworpen. Uit de fabrieksrekeningen van de Dom blijkt namelijk zonneklaar dat alle steenhouders in dagloon werden uitbetaald, en zojuist is geconstateerd dat de merken moeten zijn geplaatst door de steenhouders in de loods. Al eerder is vastgesteld dat de merken in Utrecht om dezelfde reden sowieso niet geïnd kunnen hebben voor uitbetaling in stukloon.³⁴

Ook de hypothese dat merkloze stenen door leerjongens zouden zijn gehouwen is, alleen al gezien het grote percentage niet gemerkte stenen aan het transept, afgezet tegen het kleine aantal leerjongens op de bouwplaats, niet houdbaar.³⁵

DATERING AAN DE HAND VAN STEENHOUDERSMERKEN

Hierboven zijn enkele aspecten aan de orde gekomen die samenhangen met het verschijnsel steenhoudersmerken. Ze konden verklaard worden dankzij een getalsmatige overeenkomst tussen steenhouders en merken op de bouwplaats in Utrecht. Lang niet alle kwesties kunnen echter op deze wijze worden behandeld. Zo blijven er nog veel vragen over ontstaan, ontwikkeling en morfologie van merken (hoe kan het veranderende karakter van merken in Noord-Europa in de late Middeleeuwen worden verklaard?), vragen over betekenis, functie en gebruik (waarom werden merken gewoonlijk op de zichtzijde van de steen geplaatst?), of achterliggende sociaaleconomische vragen over het steenhoudersambacht (waarom bleven sommige steenhouders zo kort op een bouwplaats?).

Een geheel ander aspect van steenhoudersmerken komt in de volgende alinea's aan bod, namelijk de toepassing bij het bouwhistorisch onderzoek. Voor de datering van bouwwerken of onderdelen daarvan zijn steenhoudersmerken al vaak nuttig gebleken. Door de ruimtelijke verspreiding van de merken over de verschillende bouwdelen te analyseren kan soms, meestal in combinatie met andere bronnen en aanwijzingen, de relatieve bouwchronologie worden vastgesteld, oftewel de volgorde waarin gebouwd is, zonder absolute data aan de verschillende onderdelen te kunnen verbinden. Bouwdelen kunnen in bepaalde gevallen chronologisch met elkaar in verband worden gebracht omdat er een grote overeenkomst in steenhoudersmerken bestaat, terwijl bouwpauses of latere toevoe-

gingen kunnen worden gedetermineerd als merken sterk afwijken.³⁶

In het geval van de Utrechtse Dom blijkt de verspreiding van de merken over de verschillende onderdelen van het transept geheel te stroken met de eerder geschetste bouwvolgorde.³⁷ Vanwege ruimtegebrek wordt dit hier niet toegelicht; de lezer kan zelf zijn conclusies trekken aan de hand van tabel 1.

IDENTIFICATIE

Extra mogelijkheden voor datering van bouwdelen aan de hand van steenhouwersmerken zouden ontstaan als sommige merken aan de hand van de bewaard gebleven fabrieksrekeningen zouden kunnen worden geïdentificeerd. Als bekend is welke steenhouwer een bepaalde steen heeft gemerkt, kan immers ook worden bepaald binnen welke tijdspanne de steen bewerkt moet zijn. Er ontstaan dan termini ante en post quem aan de hand waarvan lastig te dateren maar wel van merken voorziene bouwdelen wellicht een betere datering zouden kunnen krijgen.

Hierboven is in tabel 3 al een individueel verband voorgesteld tussen de 23 meest voorkomende merken en steenhouwers. Natuurlijk zijn niet al deze merken met zekerheid te identificeren; in veel gevallen blijft het bij een vermoeden. De periode waarin een merk voorkomt kan immers niet altijd precies worden bepaald, omdat de datering van bouwdelen niet altijd tot op het jaar nauwkeurig kan worden vastgesteld. Daar komt nog bij dat natuursteenblokken al enige tijd voor de daadwerkelijke opbouw kunnen zijn gehouwen. Identificatie heeft dus alleen zin wanneer de eventuele marge in de datering van de bouwdelen geen vertoebelende rol speelt. Een exacte een-op-een-identificatie blijkt vaak niet mogelijk. Het komt vaker voor dat één of enkele merken met vrij grote waarschijnlijkheid aan een specifiek groepje steenhouwers toegeschreven kunnen worden. Aan de hand van de merken die in het vervolg van dit artikel aan bod komen, wordt hieronder verduidelijkt hoe de toeschrijvingen tot stand zijn gekomen (zie afb. 2 voor de gehanteerde pijlercodes). In veel gevallen is het een kwestie van afstrepen.

Het meest eenduidig lijkt wel de identiteit van de drie merken 1, 2 en 5, die al in de kruisgang voorkomen (vóór 1460) maar ook nog aan de hogere delen van het noordtransept (vanaf 1473). Er waren namelijk drie steenhouwers gedurende deze gehele periode werkzaam: Willem Thonisz., Bertelmeus Knijff en Jan Petersz.³⁸ Merk 1 is bovendien teruggevonden op de in 1437 tot stand gekomen westelijke transeptpijlers van de Utrechtse Buurkerk. Blijkens de bewaard gebleven rekeningen van die kerk was Willem Thonisz. in dat jaar een van de weinige steenhouwers op de bouwplaats, zodat er nauwelijks twijfel kan bestaan over de identiteit van dit merk.³⁹

Door deze toeschrijving komen voor de twee merken

14 en 25, die al op de traptorenwand te vinden zijn (met zekerheid aangebracht tussen zomer 1469 en zomer 1470) maar ook nog op de hogere delen van het noordtransept (vanaf 1473), alleen nog enerzijds Hein Jansz. en anderzijds ofwel Willem van der Borch ofwel Tielman van Tongeren in aanmerking.⁴⁰ De vier merken 26, 27, 28 en 29, die voor het eerst op de westpijlers (vanaf omstreeks 1470) maar ook nog op latere bouwdelen voorkomen, zouden in dat geval met Willem van der Borch of Tielman van Tongeren, Jacob van Nyevelt, Jacob Gelisz. en Lucas van der Borch te identificeren zijn, al is binnen dit groepje niet nader te bepalen wie bij welk merk hoort.

Achter merk 38, dat voorkomt op het triforium zuidwest (1477/78), op schipkapelpijler G6 en aan de Domproostenkapel (gewijd in 1498), kan Evert Raes schuilgaan, die deze gehele periode werkzaam was.⁴¹ De merken 18 en 35, die voor het eerst op de bovenste lagen van pijlers E8 en F8 optreden (vanaf herfst 1476), zouden in dat geval van Albert Jansz. en Jan Gelisz. moeten zijn. Voor merk 37 blijft nu Steven Koensz., Jan van Laer of Herman van Overvelde over.

Soms ligt de herhaalde verschijning van een merk chronologisch ver uit elkaar. Merk 15 op de traptorenwand (1469/70) duikt pas weer op aan het poortje van de sacristie (1497) en op schipkapelpijlers G7 en G6 (circa 1500). Aangezien hiervoor geen kandidaat in de lijst van steenhouwers beschikbaar is, kan het gaan om twee verschillende personen met hetzelfde merk die met een tussenpoos van enkele decennia aan het gebouw hebben gewerkt. Iets dergelijks geldt voor merk 4, dat enerzijds rond het zuidportaal en anderzijds op pijlers D8 en G8 is gesignaleerd.⁴²

Opmerkelijk is verder de aanwezigheid van de merken 17 en 18 op één steenlaag van het zuidelijke transeptvenster: beide merken keren pas veel later terug. Mogelijk betreft het een reparatie nadat in 1480/81 het definitieve vensterglas was geplaatst. Zoals verderop blijkt, werden de stenen voor pijlers F6 en F7, waarop deze merken samen voorkomen, vermoedelijk rond diezelfde tijd gehouwen. De steenhouwer die merk 17 hanteerde, was dus mogelijk helemaal niet werkzaam ten tijde van de transeptbouw.

Hoewel behoedzaamheid uiteraard geboden blijft, lijken er uit de relatieve verspreiding van de merken gecombineerd met bovenstaande identificatie verschillende conclusies mogelijk aangaande de bouwchronologie van het Domcomplex. Hier volgen er enkele.

KAPITTELZAALGEWELF

Het grote kapittelhuis van de Dom (nu aula van de Universiteit Utrecht) werd omstreeks 1400 gebouwd in samenhang met de zuidarm van de kruisgang.⁴³ Het gewelf van de zaal rust op schalken die ondersteund worden door basementen en kraagstenen met profe-

7. Noordelijke wand van het grote kapittelhuis van de Dom (thans aula van de Universiteit Utrecht) met de aanzet van het in 1495 verhoogde gewelf, rustend op schalken met basementen en kraagstenen (foto auteur)

tenfiguren (afb. 7). Uit de fabrieksrekeningen blijkt dat het gewelf in 1495 is uitgebroken en tien voet hoger herbouwd.⁴⁴ Deze verhoging van tien voet lijkt nog af te lezen aan de schalken: het onderste, telkens 65,5 cm hoge gedeelte is vaak van trachiet, allang niet meer toegepast in 1495; het gedeelte daarboven, van Bentheimer zandsteen, is steeds 270 cm hoog, overeenkomend met tien Utrechtse voet.⁴⁵ De onderste schalkdelen, inclusief basementen en kraagstenen, hebben dus vermoedelijk het oorspronkelijke, lage gewelf gedragen.

Dit vermoeden wordt bevestigd door een analyse van de steenhoudersmerken. Op de schalkbasementen komen twee verschillende merken voor, waarvan het ene hoogstwaarschijnlijk toebehoorde aan Willem

Thonisz., werkzaam van 1437/42 tot 1473 (merk 1). Het is het merk dat ook in de Buurkerk is aangetroffen. Het tweede merk komt ook voor op de achterwand van de zuidwestelijke traveeën van de kruisgang (omstreeks 1450) maar niet meer aan het transept. Het is onwaarschijnlijk dat de beide merkvormen rond 1495 opnieuw door twee steenhouders tegelijk werden gehanteerd, te meer daar ze nergens aan de omstreeks die tijd tot stand gekomen bouwdelen zijn waargenomen. De schalkbasementen zullen dus inderdaad niet dateren van de verbouwing in 1495.

De twee genoemde steenhoudersmerken maken bovendien aannemelijk dat het oorspronkelijke gewelf met de bewaard gebleven basementen en kraagstenen niet in de bouwtijd rond 1400, maar eerder rond het

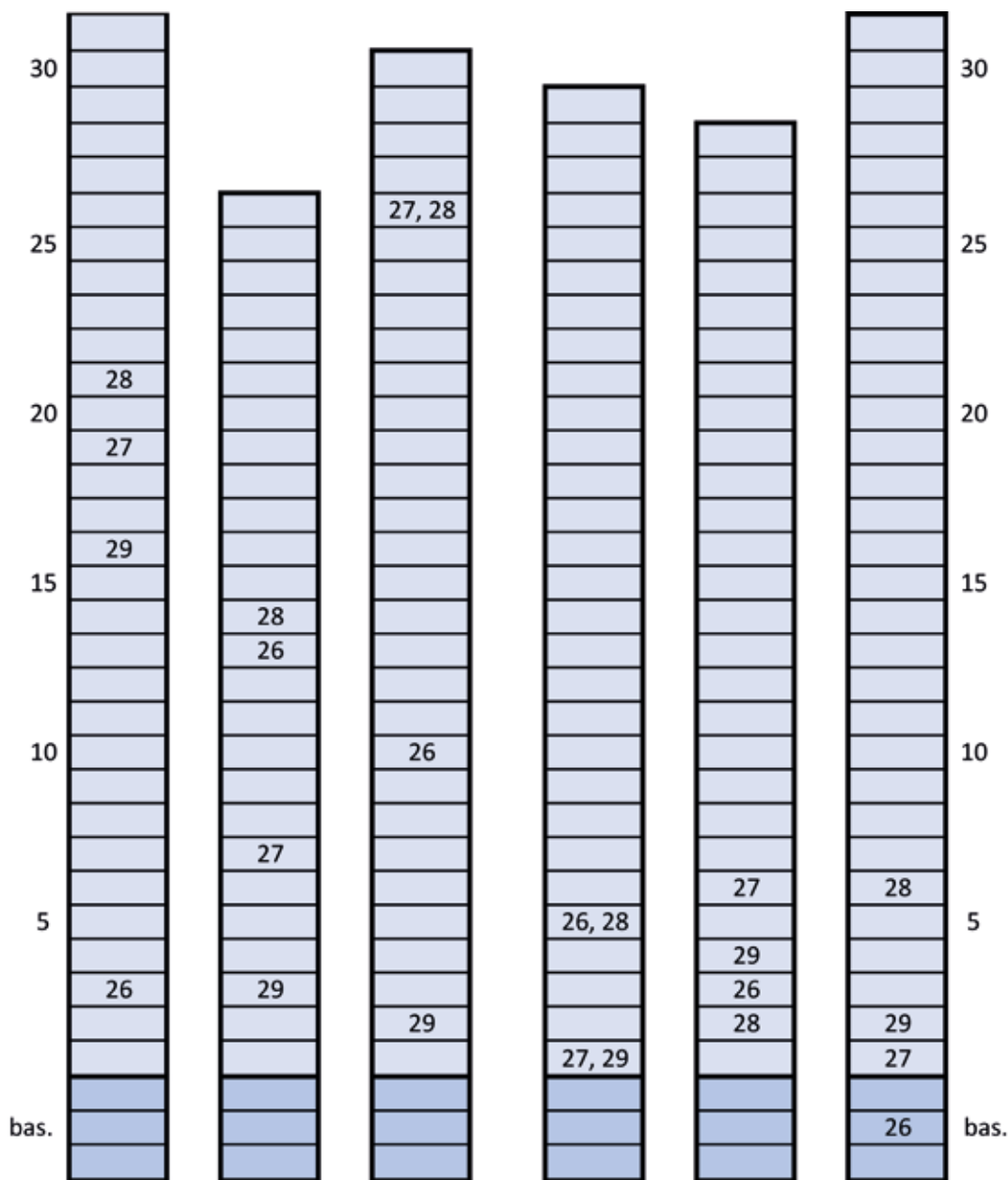
midden van de vijftiende eeuw is geslagen.⁴⁶ Dit wordt bevestigd door het feit dat de traptoren op de noord-oosthoek van het kapittelhuis – pas noodzakelijk bij een stenen gewelf – niet tot de oorspronkelijke opzet behoort maar in een later stadium is toegevoegd, en wel vóór 1464.⁴⁷ Aanvankelijk zal het kapittelhuis dus een houten verdiepingsvloer hebben gehad.

WESTELIJKE TRANSEPTPIJLERS

De totstandkoming van de westelijke transeptpijlers valt niet precies te achterhalen aan de hand van de fabrieksrekeningen. Werden eerst de noordelijke gebouwd, en na voltooiing van het noordtransept de zuidelijke? Over het algemeen vertonen de pijlers een homogeen patroon van steenhouwersmerken, terwijl de merken op de hoge delen van het noordtransept hier deels van afwijken.⁴⁸ Van de merken 23 en 24, bei-

de aanwezig op de traptorenwand (1469/70), komt het ene alleen nog voor op de noordelijke pijlers, het andere juist op D8 en de zuidelijke pijlers. Om deze redenen lijkt althans het houwen van de meeste pijlerblokken in één campagne te hebben plaatsgevonden.⁴⁹

De steenhouwers zullen uiterlijk in 1470, na voltooiing van de zuidelijke transeptgevel, aan dit karwei zijn begonnen. Vanaf november 1469 werd ook al verschikte steen voor de pijlers geleverd.⁵⁰ Het eerste voorkomen van de merken 26, 27, 28 en 39 suggereert echter dat niet meteen kan zijn gestart met de daadwerkelijke opbouw van de meeste pijlers (afb. 8). Op de onderste tien schachtlagen van elke noordelijke pijler blijkt minstens één van deze vier merken voor te komen: merk 26 op B8, merken 27 en 29 op C8 en merken 26 en 29 op D8. Gezien het moment van aanstelling van de vijf voor deze merken in aanmerking komende steen-

8. Het eerste voorkomen van merkvormen 26, 27, 28 en 29 op de pijlers van de transeptwestwand, van onderaf gerekend (tekening auteur)

houwers kan in 1470 al wel begonnen zijn met de opbouw van B8 (namelijk als merk 26 aan Tielman van Tongeren of Willem van der Borch toebehoorde), maar nauwelijks vóór 1471 met de andere twee.⁵¹ Op de zuidelijke pijlers E8, F8 en G8 en op de ontlastingsbogen in de wand G8/H8 komen telkens alle vier de merken al op het basement of op de onderste zes schachtlagen voor. De opbouw van de zuidelijke pijlers zal daarmee niet voor 1472, toen de betreffende steenhouwers allemaal in dienst waren, een aanvang hebben genomen.⁵²

SCHIPZIJBEUKPIJLERS

Op zijn laatst nadat het steenwerk van het transept in 1478 gereed was, zullen de steenhouwers zijn begonnen met het bewerken van de blokken voor de schippijlers. De bouw van de pijlers nam jaren in beslag, mede als gevolg van de Stichtse Oorlog (1481-1483); zoals eerder gemeld werden de scheibogen van het middenschip in 1488 geslagen, die van de zijbeuken in 1491. Uit de fabrieksrekeningen valt echter niet op te maken in welke volgorde de schippijlers tot stand kwamen.

Hier schieten de steenhouwersmerken op de twee bewaard gebleven zijbeukpijlers F6 en F7 te hulp (afb. 9). Ze komen deels overeen met die op de transeptwestwand en zijn deels nieuw. Volgens bovenstaande identificatie zouden van de drie merken 27, 28 en 29 op pijler F7 minimaal één, maximaal alle drie hebben toebehoord aan steenhouwers die in 1481 de bouwplaats verlieten, namelijk Tielman van Tongeren, Lucas van der Borch en Jacob van Nyevelt. Ook de persoon achter merk 37, mogelijk Steven Koensz., Jan van Laer of Herman van Overvelde, lijkt uiterlijk in 1481 te zijn vertrokken. Op zijn minst een deel van de steen voor F7 zal dus uiterlijk in 1481 zijn gehouwen.

Voor pijler F6 is het niet mogelijk een dergelijke terminus ante quem vast te stellen, omdat de merken 27 en 37 niet zijn waargenomen. Maar aangezien alle merken op deze pijler ook voorkomen op F7, zullen beide pijlers min of meer gelijktijdig zijn ontstaan. De vroege ontstaanstijd van zijbeukpijlers F6 en F7, nog vóór de Stichtse Oorlog toen veel werklieden de bouwplaats verlieten, toont aan dat tegelijk aan hoofd- en zijbeukpijlers zal zijn gewerkt, te beginnen in het oosten. Dat de schippijlers althans ten dele in noord-zuidrijen tot stand kwamen, wordt bevestigd door de in het verleden opgegraven pijlerfundamenten van rijen 3 en 4, waarvan de vorm per rij overeenkomt maar tussen de rijen onderling niet.⁵³

VERGELIJKING TUSSEN VERSCHILLENDE BOUWWERKEN

Eerder in dit artikel is vastgesteld dat tijdens de bouw van het transept van de Utrechtse Dom elke merkvorm een individuele steenhouwer in de bouwloods vertegenwoordigde. Dat biedt de kans om tot slot nog een

aspect in het onderzoek naar steenhouwersmerken te behandelen, namelijk de onderlinge vergelijking van merken op verschillende bouwwerken.

Voor veel auteurs blijkt de verleiding groot identieke steenhouwersmerken aan verschillende bouwwerken met elkaar in verbinding te brengen. Voor de twaalfde en dertiende eeuw geldt dat er nauwelijks conclusies te trekken zijn uit dergelijke merkovereenkomsten, omdat de merken veelvuldig, langdurig en wijdverbreid in dezelfde vorm terugkeren en dus zelden dezelfde steenhouwer zullen vertegenwoordigen.⁵⁴

Voor latere periodes, waarin de merken individueler werden, is door sommige auteurs verondersteld dat hetzelfde merk in een groot gebied steevast door dezelfde steenhouwer werd gebruikt. Volgens deze theorie zou een steenhouwer op zijn reizen te volgen moeten zijn door na te gaan op welke plaatsen een bepaald merk voorkomt.⁵⁵ Andere auteurs vermoeden dat merkovereenkomsten tussen bouwloodsen die aantoonbaar met elkaar in contact hebben gestaan, wijzen op een uitwisseling van steenhouwers tussen deze loodsen.⁵⁶ Er zijn op grond van deze hypothesen zelfs pogingen gedaan om niet-gedocumenteerde bouwwerken of delen daarvan te dateren aan de hand van steenhouwersmerken die ook op andere, wel goed te dateren bouwwerken voorkomen.⁵⁷ Ook in deze kwestie is het echter tot nu toe niet mogelijk geweest om dergelijke veronderstellingen te onderbouwen of te ontcrachten en blijft het bij aannames.

UTRECHT EN XANTEN

Verschiedende steenhouwersmerken die aan de Dom in Utrecht zijn aangetroffen, zijn terug te vinden op bouwwerken verspreid over grote delen van Europa. Gaat het hier inderdaad steeds om dezelfde steenhouwers? Om die vraag te kunnen beantwoorden, richten we ons op een vergelijking van de Dom in Utrecht met de Dom in het niet al te verweg gelegen Xanten (afb. 10). Niet alleen komen daar zeker negen merkvormen voor die ook in Utrecht zijn waargenomen en is de bouwgeschiedenis ervan goed bekend, in Xanten zijn bovendien de fabrieksrekeningen met vermelding van alle steenhouwers over een lange periode eveneens compleet bewaard gebleven.⁵⁸

Zelfs zonder de rekeningen te raadplegen zijn enkele conclusies mogelijk. Merk 25, dat rond 1469-1473 aan het transept van de Utrechtse Dom optreedt, komt ook voor aan het koor van de Dom in Xanten uit de tweede helft van de dertiende eeuw. Merk 15, in Utrecht aanwijsbaar rond 1470 en rond 1500, is in Xanten al omstreeks 1400 gehanteerd. Gezien de chronologische afstand gaat het hier uiteraard om verschillende steenhouwers. De Utrechtse merken 4, 9 en 13, in gebruik in de jaren rond 1470, worden in Xanten juist aanmerkelijk later aangetroffen (na 1490), al is de afstand in tijd ook weer niet zo groot dat één steenhouwer kan wor-

9. Het restant van het schip van de Dom vanuit het noordwesten met de zijbeukpijlers F6 (rechts) en F7 (midden) (foto auteur)

den uitgesloten. In dit geval zijn de fabrieksrekeningen verhelderend: in de administratie van beide bouwloosden blijken er in de betreffende periodes geen overeenkomende namen te vinden, zodat ook hier van verschillende steenhouwers mag worden uitgegaan.

Hoe zit dat dan bij min of meer gelijktijdig optredende merken? Vier merken, in elkaars nabijheid op pijlers G6 en G7 in Utrecht (circa 1500) komen ook voor op en rond het zuidportaal in Xanten (omstreeks 1493-1495) (afb. 11). Alle reden om te veronderstellen dat een

groepje steenhouwers eerst in Xanten en later in Utrecht aan de slag is geweest. Maar zelfs in dit geval levert een vergelijking van namen geen treffers op. De vergelijking wordt bemoeilijkt doordat een steenhouwer in de ene plaats met een familienaam, in de andere met een patroniem of plaats van herkomst bekend kan zijn geweest. Alleen als de betreffende steenhouwers in Utrecht en Xanten zonder uitzondering onder verschillende namen opgetekend zouden zijn, is het theoretisch mogelijk dat enkelen in beide plaatsen hebben gewerkt.⁵⁹

Een van de vier genoemde merken is rond 1495 ook aangebracht op een wapenschild boven aan de toren van de Nieuwe Kerk in Delft. Daar is het toegeschreven aan werkmeester Pouwels Jansz.⁶⁰ Maar noch in Utrecht, noch in Xanten komt in de fabrieksrekeningen uit de relevante periodes een Pouwels of Paulus voor. Klopt de identificatie in Delft, dan moet het merk in Utrecht en in Xanten door andere steenhouwers zijn gehanteerd.

Al is het door de moeizame naamvergelijking niet uit te sluiten dat een individuele steenhouwer zowel in Utrecht als in Xanten heeft gewerkt en in beide plaat-

sen zijn merk heeft achtergelaten, de conclusie moet zijn dat men ook voor de laatmiddeleeuwse periode maar beter terughoudend kan zijn met de veronderstelling dat gelijke merken op verschillende bouwwerken naar dezelfde steenhouwers verwijzen.⁶¹ Een vergelijking tussen bouwwerken op basis van steenhouwersmerken is alleen geloofwaardig als een aantal identieke merken samen voorkomen op bouwwerken in elkaars onmiddellijke nabijheid (bijvoorbeeld in dezelfde stad) of als anderszins een overtuigend verband kan worden aangetoond.⁶² Zo kon hierboven een merk dat zowel aan de Dom als aan de Buurkerk in Utrecht voorkomt, worden toegekend Willem Thonisz. dankzij de bewaard gebleven bouwrekeningen van beide kerken.

CONCLUSIE

In dit artikel is geconstateerd dat er een duidelijke relatie bestaat tussen de steenhouwersmerken die aan de jongere delen van het transept van de Utrechtse Dom voorkomen en de steenhouwers die gedurende de bouw van deze delen in de fabrieksrekeningen vermeld staan. Op basis van deze relatie was het mogelijk

10. Het schip van de Dom van Xanten vanuit het zuiden met links het zuidportaal (foto auteur)

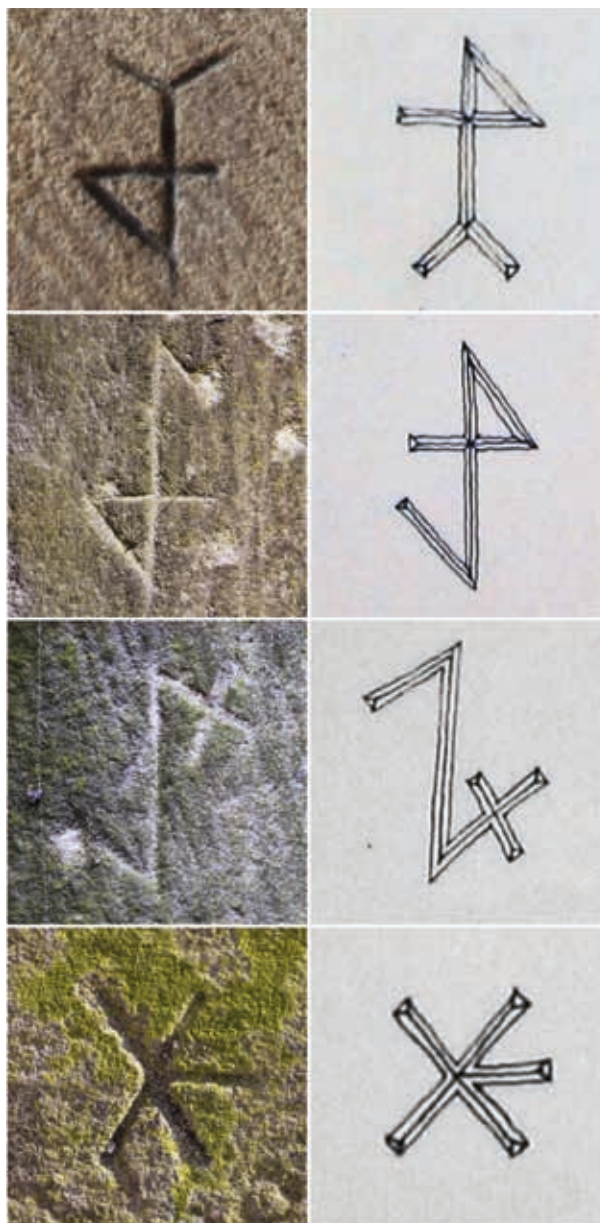

een beter gefundeerd antwoord te geven op enkele vragen die samenhangen met het verschijnsel steenhouwersmerken. Een gedeeltelijke identificatie van merken bleek daarnaast nuttig bij de datering van bepaalde bouwdelen van de Dom. Uit een vergelijking van steenhouwersnamen in de loods van Utrecht en Xanten kwam ten slotte naar voren dat terughoudendheid gewenst is bij de vergelijking tussen bouwwerken onderling op basis van steenhouwersmerken.

Het moet nogmaals worden benadrukt dat de bevindingen in dit artikel in de eerste plaats gelden voor de laatmiddeleeuwse situatie in Utrecht en niet zonder meer kunnen worden geprojecteerd op eerdere of latere periodes of op andere regio's in Europa. Ongetwijfeld bestonden er verschillen in de organisatie van de verschillende bouwloodsen en in het systeem waarmee steenhouwersmerken konden worden ingezet. Om de algemene geldigheid van de conclusies te toetsen zou de toegepaste methode op meer plaatsen moeten worden uitgevoerd, maar het is de vraag of elders de voorwaarden aanwezig zijn om dit te verwezenlijken.

Anderzijds is het niet aannemelijk dat de Utrechtse situatie in alle opzichten uniek was. De uitkomsten van deze studie kunnen dus wel degelijk een richting aangeven waarin gedacht kan worden. De veronderstelling dat de steenhouwersmerken in de late Middeleeuwen persoonsgebonden waren en in de loods werden aangebracht, wordt hier in ieder geval bevestigd. De al vaker bestreden theorie dat merken werden gebruikt voor de betaling in stukloon als onderdeel van een dubbel betalingssysteem komt verder op losse schroeven te staan. De daarmee samenhangende gedachte dat de steenhouwersmerken slechts een deel van de arbeidskrachten in de bouwloods vertegenwoordigen en dat ze dus niet kunnen worden aangewend om conclusies te trekken over bijvoorbeeld de bouwconjectuur, verliest ook aan kracht. Verder is het verschijnsel van gespiegelde merken overal zo sterk vergelijkbaar, dat de conclusies op dit punt mogelijk algemeen geldend zijn. Minder algemene geldigheid is toe te schrijven aan de vaststelling dat steenhouwers ook het metselwerk uitvoerden.

Het romantische beeld, mede gebaseerd op het voorkomen van gelijke merken aan verschillende bouwwerken, dat steenhouwers van loods naar loods rondreisden, moet naar aanleiding van deze studie mogelijk iets genuanceerd worden. Ongetwijfeld bestond er ook in de late Middeleeuwen een aanzienlijke mate van mobiliteit, zoals mag worden opgemaakt uit de herkomstnaam van veel steenhouwers aan een willekeurige bouwloods waarvan de rekeningen met steenhouwersnamen zijn overgeleverd. Maar niet elke kortstondig werkzame steenhouwer hoeft op doorreis te zijn geweest. Evengoed kan een zelfstandige of aan

11. Vier merkvormen aan de schippijlers G6 en G7 van de Dom in Utrecht (links) en aan het zuidportaal van de Dom in Xanten (rechts). Het bovenste merk komt ook voor aan de toren van de Nieuwe Kerk in Delft (foto's auteur, tekeningen in het archief van de Xantener Dombauhütte)

een atelier verbonden lokale steenhouwer bij krapte aan opdrachten of naar aanleiding van een toegenomen vraag bij de bouwloods, tijdelijk zijn diensten hebben aangeboden. Veelzeggend is ook dat de hierboven genoemde steenhouwer Jacob van Nyevelt na het verlaten van de Domloods, mogelijk als gevolg van de Stichtse Oorlog, helemaal niet wegtrok maar gewoon in Utrecht schijnt te hebben gewerkt, want hij komt nadien nog decennialang in de stedelijke bronnen voor. En dat terwijl de voor hem in aanmerking komende merken aan de Dom ook bekend zijn van bouwwerken elders in Europa.

NOTEN

- 1 Zie hierover onder meer D. Wolf, 'Les marques et signes romans et gothiques des tailleurs de pierre du Moyen Âge', in: *Actes du XIXe Colloque International de Glyptographie de Colmar (France)*, Braine-le-Château 2015, 355-373. Naast de individuele steenhoudersmerken bestaan er ook groeumerken, onder meer vanaf de vijftiende eeuw gebruikt in Henegouwen, die aangaven uit welke groeve kant-en-klaar geleverde steen afkomstig was, en plaats- of montagemerken die dienden om de juiste positie van een steen in het werk kenbaar te maken. Omdat het daarbij niet om individuele steenhoudersmerken gaat, zijn er bij deze twee typen merken geen conclusies te trekken op de manier waarop dat gebeurd is. Ze blijven hier dan ook buiten beschouwing.
- 2 Er bestaan, afgezien van enkele uitgebreide merkinventarissen, weinig algemene overzichtswerken over steenhoudersmerken. Veel literatuur heeft betrekking op individuele bouwwerken en is te vinden in artikelen en monografieën, soms voorzien van een algemene inleiding. Voor dit artikel, dat hoofdzakelijk betrekking heeft op de typisch laatmiddeleeuwse merken in Noord-Europa, bleek vooral literatuur uit Duitstalige landen relevant. Een historiografie van Duitstalige literatuur over steenhoudersmerken is te vinden bij M. Donath, *Die Baugeschichte des Doms zu Meißen 1250-1400*, Beucha 1999, 104-106 en bij J. Gerl, 'Zur Beurteilung mittelalterlicher Steinmetzzeichen am Beispiel der Regensburger Schottenkirche', in: *Kunstgeschichtliche Arbeiten zum Bistum Regensburg* (Beiträge zur Geschichte des Bistums Regensburg, Bei-band 10), Regensburg 2000, 1-56, hierin 2-11. In de noten van dit artikel wordt verder naar de volgende studies verwezen: K. Friedrich, *Die Steinbearbeitung in ihrer Entwicklung vom 11. Bis zum 18. Jahrhundert*, Augsburg 1932; W. Wiemer, *Die Baugeschichte und Bauhütte der Ebracher Abteikirche 1200-1285*, Kallmünz 1958; L. Monjon, *Das Berner Münster*, Bazel 1960; G. Binding, *Pfalz Gelnhausen. Eine Bauuntersuchung*, Bonn 1965; H.-J. Krause, 'Die spätgotischen Steinmetzzeichen des Doms und der Klausurgebäude', in: P. Ramm, *Der Merseburger Dom. Seine Baugeschichte nach den Quellen*, Weimar 1977, 184-210; D. von Winterfeld, *Der Dom in Bamberg*, Band 1: *Die Baugeschichte bis zur Vollendung im 13. Jahrhundert*, Berlin 1979; M. Werling, *Die Baugeschichte der ehemaligen Abteikirche Otterberg unter besonderer Berücksichtigung ihrer Steinmetzzeichen*, Kaiserlautern 1986; F. Diethauer, *Regensburg. Studien zum mittelalterlichen Bauwesen*, Regensburg 1989; H. Janse en D.J. de Vries, *Werk en merk van de steenhouwer. Het steenhoudersambacht in de Nederlanden voor 1800*, Zwolle/Zeist 1991; D.J. de Vries, 'De bouwgeschiedenis van de Lebuinus tussen circa 1450 en de reformatie', in: A.J.J. Mekking (red.), *De Grote of Lebuinuskerk te Deventer. De 'Dom' van het Oversticht veelzijdig bekeken*, Zutphen 1992; K. Laier-Beifuss, *Spätgotik in Württemberg. Die Kirchenbauten des Peter Steinmetz von Koblenz*, Petersberg 2001; U. Heckner, 'Die gotische Chorhalle des Aachener Doms. Ergebnisse der Bauforschung', in: G. Knopp e.a. (red.), *Die gotische Chorhalle des Aachener Doms*, Petersberg 2002, 105-168; J. Soentgerath, 'Die Steinmetzzeichen des Kölner Domes, II. Teil', *Kölner Domblatt. Jahrbuch des Zentral-Dombau-Vereins* 68 (2003), 147-180; F. Fuchs, 'Die mittelalterlichen Steinmetzzeichen am Dom zu Regensburg. Zwischenbilanz eines Forschungsprojektes', in: *Actes du XIVe Colloque International de Glyptographie de Chambord*, Braine-le-Château 2005, 303-318; Y. Esquieu e.a., 'Les signes lapidaires dans la construction médiévale, études de cas et problèmes de méthode', *Bulletin Monumental* 165 (2007), 331-358; H. Masuch, 'Eine Datenbank für Steinmetzzeichen. Erkenntnisse und Erwartungen', in: *Naturstein als Baumaterial* (Jahrbuch für Hausforschung 52), Marburg 2007, 139-152; U. Knapp, 'Steinmetz 58. Ein Wanderer zwischen den Welten', in: S. Bürger en B. Klein (red.), *Werkmeister der Spätgotik. Position und Rolle der Architekten im Bauwesen des 14. bis 16. Jahrhunderts*, Darmstadt 2009; G.U. Großmann, *Einführung in die historische und kunsthistorische Bauforschung*, Darmstadt 2010; G. en M. Donath, 'Zeugnisse mittelalterlicher Bauplanung und Bauprozesse an den Chorbauten von Naumburg, Schulpforte und Meissen', in: *Der Naumburger Meister, Bildhauer und Architekt im Europa der Kathedralen*, Band 2, Petersberg 2011, 1275-1291; F. Fuchs en P. Chotěbor, 'Zu den Steinmetzzeichen an den Domen in Prag und Regensburg', *Umění/Art* 60 (2012), 509-521; F. Fuchs, 'Die Steinmetzzeichen am Regensburger Dom', in: A. Hubel en M. Schuller (red.), *Der Dom zu Regensburg*, Textband 1, München/Regensburg 2013, 413-483; U. Schubert, 'Alter Pfarrthurm, neu geboren.' *Zur Wiederherstellung und zum Ausbau des Frankfurter Doms unter Franz Joseph Denzinger*, Marburg 2015; M. Schwarz (Hg.), *Die Wiener Hofburg im Mittelalter. Von der Kastellburg bis zu den Anfängen der Kaiserresidenz*, Wenen 2015; R. Glaudemans, *De Sint-Jan te 's-Hertogenbosch. Bouwgeschiedenis en bouwsculptuur 1250-1550*, Zwolle 2017.
- 3 Gewoonlijk worden de merken beschouwd als een controlemiddel in de organisatie van een bouwplaats. Vrij algemeen wordt gedacht aan een hulpmiddel bij uitbetaling in stukloon, zoals bij Friedrich 1932 (noot 2), 15-16; Wiemer 1958 (noot 2), 13; Werling 1986 (noot 2), 40; Laier-Beifuss 2001 (noot 2), 58; Donath 2011 (noot 2), 1281; Fuchs en Chotěbor 2012 (noot 2), 511. Auteurs als Janse en De Vries 1991 (noot 2), 49-51, Heckner 2002 (noot 2), 144 en Großmann 2010 (noot 2), 35 wijzen er echter op dat er bij veel bouwloosden alleen in dagloon werd gewerkt zodat de merken voor de uitbetaling overbodig waren; zij beschouwen ze liever als een hulpmiddel bij kwaliteitscontrole. Daarnaast wordt aan de laatmiddeleeuwse merken in de Duitstalige landen wel een symbolische waarde als 'eretekens' toegekend, zie Friedrich 1932 (noot 2), 17; Wolf 2014 (noot 1), 363-366.
- 4 Bovendien zijn uit de decennia daarvoor een aantal losse rekeningen overgeleverd. Uitgegeven door N.B. Tenhaeff en W. Jappe Alberts (red.), *Bronnen tot de bouwgeschiedenis van de[n] Dom te Utrecht, Tweede deel*, 3 stukken, 's-Gravenhage 1946-1976. Het boekjaar 1479/80 is verloren gegaan. De tot 1497 veelal gelatiniseerde namen in de fabrieksrekeningen zijn in dit artikel vernederlandst.
- 5 E.J. Haslinghuis en C.J.A.C. Peeters, *De Dom van Utrecht*, 's-Gravenhage 1965, 341-342; T. Haakma Wagenaar, *Cursus Kennisoverdracht Dom*, Utrecht 1978-1980 (machineschrift), 95-98; E. den Hartog, *De bouwsculptuur van de Utrechtse Dom. Een andere kijk op de bouwgeschiedenis*, Zwolle 2015, 277-294. Laatstgenoemde nam de stijlkenmerken van de bouwsculptuur als uitgangspunt. Voor verschillende kwesties aangaande de bouwgeschiedenis zie ook P. van Doesburg, 'De bouwgeschiedenis van het transept en het schip van de Utrechtse Dom. Een nieuwe methode voor reconstructie op basis van de bouwtekeningen', *Bulletin KNOB* 113 (2014) 4, 188-208.
- 6 Janse en De Vries 1991 (noot 2), 123-126 en 148-151. De tabellen zijn blijkbaar aangevuld met gegevens uit Haslinghuis en Peeters 1965 (noot 5), 179, en het overzicht betreffende de kruisgang in A.F.E. Kipp, 'Domplein: Dom en kloostergang', in: *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek*, Utrecht 1989, 28-35, hierin 32. Wiersma heeft de schipkapellen en het exterieur van het transept niet onderzocht. Soms hebben de opgegeven merken op p. 148-151 niets met het genoemde bouwdeel te maken; blijkbaar zijn er regelmatig rijen of kolommen verschoven. Ook zijn enkele bouwdelen niet te determineren en zijn sommige merken gebrekkig weergegeven. De lijst steenhouders op p. 142-146 meldt van de fouten. Geen wonder dat de auteurs op p. 92 verzuchten: 'Vergelijking [van de merken] met de namen van de steenhouders en de periode, waarin zij op grond van de Domrekeningen werkzaam waren, levert geen duidelijke combinaties van namen en merken op.'
- 7 Met dank aan Dirk-Jan de Vries.
- 8 Met dank aan Hans de Man en Toos van Rijn, die altijd bereid waren mij op het triforium en in andere niet publiekelijk toegankelijke ruimtes van de Dom toe te laten.
- 9 De methode blijkt uit eigen bevinding veel betrouwbaarder dan het gebruik van de (soms ook voor wetenschappelijke publicaties toegepaste) verrekijker.

- Beperkingen leverden de schiprestanten en de Domproostenkapel op, omdat hier slechts vanaf vloerniveau kon worden gefotografeerd. Ook de buitenzijde van de lichtbeukzone noordwest was niet bereikbaar. Gewelfribben en het (vrijwel geheel vernieuwde) tufstenen parement heb ik niet consequent onderzocht.
- 10 Vervolgens komen merken voor op triforiumhoogte van zuid- en oostwand van het zuidtransept, gebouwd vanaf circa 1467. De merkloze periode is te verklaren uit de voorrang die in deze tijd werd gegeven aan de bouw van de Domschool en het kleine kapittelhuis, het feit dat de steen voor de onderste helft van het grote zuidelijke transeptvenster verschikt geleverd werd en de beperkte omvang van de bouwloods in de tussenliggende jaren.
- 11 Gezien de onbetrouwbaarheid van de lijst in Janse en De Vries 1991 (noot 2), 123-126 is de daar gehanteerde nummering van de merken niet gehandhaafd. Niet goed leesbare merken zijn buiten beschouwing gelaten. Door de eeuwen heen zijn veel merken verdwenen of onleesbaar geworden, andere zullen verscholen zijn achter de muren die na de instorting van het schip in 1674 tussen de pijlers van het transept en de resterende schiptraveeën zijn opgetrokken. Enkele merken zijn zorgvuldig met schreven weergegeven, sommige zwart ingekleurd. Kenmerkend voor merk 26 is dat het altijd vrij hoog op het steenblok is aangebracht. De drie merken 2, 3 en 13 zijn ook waargenomen op bouwsculptuur. Als zodanig herkenbare groevemerken en plaatsmerken zijn niet aangetroffen.
- 12 Veel stenen zijn niet gemerkt en er zijn ongetwijfeld veel merken verdwenen of verscholen achter vulmuren. Een werkmans kan ook (tijdelijk) als metselaar actief zijn geweest, of een bepaalde specialisatie hebben gehad, bijvoorbeeld als vervaardiger van bouwsculptuur, die doorgaans niet gemerkt is maar tijdens de transeptbouw wel in de loods werd vervaardigd (zie hierover P. van Doesburg, 'De musicerende engelen van Henrick Bontmaker. De latei uit de Dom in het Centraal Museum geïdentificeerd', *Tijdschrift Oud-Utrecht* 88 (2015), 16-20, hier 18).
- 13 Als voorbeeld kunnen de schachten van de westelijke transeptpijlers dienen, waarvan de blokken vermoedelijk gehouwen zijn tussen de zomer van 1470 en de zomer van 1473. Hierop komen dertien merkvormen voor (zie tabel 1; merk 30 op het basement van E8 kan uit een andere fase stammen). In de genoemde periode waren er in totaal ook dertien steenhouders aan de Domloods werkzaam. Vier van de merken (4, 13, 23, 24) komen relatief weinig voor, wat lijkt te corresponderen met vier steenhouders die binnen deze periode minder dan een jaar aan de loods verbonden waren.
- 14 Hiervoor zijn immers de volgende voorwaarden nodig: een groot aantal (verschillende) steenhoudersmerken die nauwkeurig geregistreerd zijn, een volledige overlevering van de steenhoudersnamen, een betrouwbare reconstructie van de bouwchronologie, een lange bouwperiode en een niet te grote bouwloods met een mix van steenhouders die gedurende een lange of juist korte periode actief waren. Bij het transept van de Dom van Utrecht is nu aan al deze voorwaarden voldaan.
- 15 De hypothese in Den Hartog 2015 (noot 5), 286-287 in dit verband, dat steenhouders uit de Domloods soms tijdelijk aan de groeve gedetacheerd zouden zijn geweest, lijkt uitgesloten, al was het maar omdat reis- en verblijfkosten in de fabrieksrekeningen ontbreken. Treden 53-87 vertonen merken die elders aan de Dom niet zijn aangetroffen. Hoewel ook hiervoor steenhouders in de rekeningen beschikbaar zijn, is het theoretisch mogelijk dat deze treden bij uitzondering in de groeve zijn gemerkt.
- 16 Benthemer en Baumberger werden ten tijde van de transeptbouw beide geleverd door steenhandelaar Jan Ruger uit Zwolle, maar de groeven lagen ver uit elkaar in Noordwest-Duitsland. Trachiet, tuf en rode zandsteen waren afkomstig uit het stroomgebied van de Rijn, al ging het bij de bouw van het transept waarschijnlijk deels om hergebruikt materiaal of oude voorraden.
- 17 Zie voor de oudere merken bijvoorbeeld Binding 1965 (noot 2), 48 en Werling 1986 (noot 2), 43. Fuchs 2013 (noot 2), 423 stelt vast dat sommige vroege merkvormen aan de Dom van Regensburg zo lang in gebruik waren dat ze hergebruikt moesten zijn. Esquieu e.a. 2007 (noot 2), 352-353 houden de mogelijkheid open dat sommige vroege merkvormen collectief gebruikt zijn.
- 18 Het is bekend dat een merk soms van vader op zoon overging, al dan niet in licht gewijzigde vorm, zie Janse en De Vries 1991 (noot 2), 55. De toeschrijving in Janse en De Vries 1991, 55-56 en 92 van twee verwante merken aan Willem en Gijsbert van Boelre is onwaarschijnlijk, omdat Gijsbert te kort in dienst is geweest om hem aan merk 5 te kunnen koppelen. Een analyse van familienamen en patroniemen van de steenhouders in de Utrechtse fabrieksrekeningen levert verder ook geen duidelijke familierelaties op die met bepaalde merken te associëren zouden zijn.
- 19 G. Binding, *Baubetrieb im Mittelalter*, Darmstadt 1993, 285-291.
- 20 Of deze conclusie ook geldt voor de bouwperiode van het schip kan bij gebrek aan gegevens niet worden vastgesteld. Over de metselaarsopleiding van steenhouders zie Binding 1993 (noot 19), 291-293.
- 21 Jacob van der Borch leidde bijvoorbeeld naast zijn aanstelling bij de Domloods een particulier steenhouders- en beeldhouwersatelier. Voor de hoge maatschappelijke positie van Cornelis de Wael zie P. van Doesburg, 'Cornelis de Wael, de loopbaan van een Dombouwmeester', in: *Jaarboek Oud-Utrecht 2016*, Utrecht 2016, 11-48. In de veertiende eeuw werden werkmeesters blijkens enkele bewaard gebleven contracten soms nog wel geacht zelf handwerk te verrichten, zie M. Hurx, *Architect en aannemer. De opkomst van de bouwmarkt in de Nederlanden 1350-1530*, Nijmegen 2012, 213-217.
- 22 Zie voor zulke merken o.a. Janse en De Vries 1991 (noot 2), 61-62.
- 23 Janse en De Vries 1991 (noot 2), 49. De verordening uit Torgau is bekend uit een iets jonger afschrift uit Rochlitz, gepubliceerd in F. Janner, *Die Bauhütten des deutschen Mittelalters*, Leipzig 1876, 294-310.
- 24 Het gaat om de merken 2, 6, 7, 9, 15, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 34 en 35. Vrijwel alle vaker optredende merken aan de Dom komen bovendien op de kop voor, sommige ook op hun zij. De geaccepteerde verklaring voor dit verschijnsel is dat de steenhouwer zijn steen merkte naar gelang de zijde waaraan hij zich op dat moment bevond.
- 25 Friedrich 1932 (noot 2), 22; Wiemer 1958 (noot 2), 17; Janse en De Vries 1991 (noot 2), 57-59; Soentgerath 2003 (noot 2), 149-152; Fuchs en Chotěbor 2012 (noot 2), 510.
- 26 Soentgerath 2003 (noot 2), 149-152.
- 27 Fuchs 2013 (noot 2), 436.
- 28 Krause 1977 (noot 2), 186-187 en n. 5. De ledenlijst is overgeleverd in een achttiende-eeuws afschrift.
- 29 Bovendien treden ook bij de Dom beide varianten altijd gelijktijdig op. Interessant is verder een merk als 28, dat op de kop de gespiegeld versie oplevert, en dus veel verwarring zou veroorzaken.
- 30 Het betreft in feite een gespiegeld merk waarvan één haakje verplaatst is. Zie ook Janse en De Vries 1991 (noot 2), 55 (afb. 53) en 57-59.
- 31 Zie bijvoorbeeld de lijst steenhoudersmerken aan het Munster van Bern in Monjon 1960 (noot 2), 437-443.
- 32 Merken zouden zich bijvoorbeeld deels op ingemetselde zijden van de steenblokken bevinden, zie Wiemer 1958 (noot 2), 13. Een dergelijke praktijk aan de Dom van Keulen bij Soentgerath 2003 (noot 2), 149, en uitgerekend ook aan de kruisgang van de Utrechtse Dom bij Kipp 1989 (noot 6), 33. Aan de overige bouwdelen van de Utrechtse Dom is het verschijnsel bij restauraties voor zover bekend niet aangetroffen. Bij de bouw van het schepenhuis in Gent werd in 1528 verordend dat de merken altijd op de bovenzijde van de blokken aangebracht werden, zie F. van Tychem, *Het stadhuis van Gent*, deel II, Brussel 1978, 398-400. Volgens een andere theorie zouden merken met krijt of houtskool op de steen zijn getekend, waardoor ze verloren zijn gegaan, zie Winterfeld 1979 (noot 2), 38. Voorbeelden in de Lebuïnuskerk in Deventer bij De Vries 1992 (noot 2), 71 en aan de vieringtoren van de Sint-

- Jan in 's-Hertogenbosch bij Claudemans 2017 (noot 2), 397. Beide praktijken zijn echter relatief weinig aangetoond en zullen het algemene verschijnsel van merkloze stenen niet kunnen verklaren. Volgens een derde theorie zou een steenhouwer op de dag van uitbetaling alleen de bovenste van een stapel door hem gehouwen stenen hebben gemerkt, zie Friedrich 1932 (noot 2), 15-16; Dietheuer 1989 (noot 2), 3; Fuchs 2013 (noot 2), 416-417. Dit lijkt echter in tegenspraak met de grote variatie in het aantal gemerkte stenen aan verschillende bouwdelen.
- 33 Donath 1999 (noot 2), 98-100; Laier-Beifuss 2001 (noot 2), 58.
- 34 Janse en De Vries 1991 (noot 2), 49-50; Soentgerath 2003 (noot 2), 149 n. 5. Een mogelijke verklaring voor het verschijnsel zou kunnen zijn dat verschikt geleverde stenen aan het transept van de Dom merkloos zijn. Dat dit niet de enige verklaring kan zijn, blijkt echter uit de situatie aan latere bouwdelen, zoals het bewaard gebleven fragment van het schip, waar het verschijnsel zich nog steeds voordoet, terwijl er toen waarschijnlijk nauwelijks verschikte steen werd geleverd.
- 35 Dit idee bij Fuchs 2005 (noot 2), 306-307.
- 36 Enkele willekeurige voorbeelden: Wiemer 1958 (noot 2) voor de abdijkerk van Ebrach; Von Winterfeld 1979 (noot 2) voor de Dom van Bamberg; Werling 1986 (noot 2) voor de abdijkerk van Ottenberg; Donath 1999 (noot 2) voor de Dom van Meißen; Soentgerath 2003 (noot 2) voor de noordelijke delen van het schip van de Dom van Keulen; Schubert 2015 (noot 2) voor de Dombtoren van Frankfurt am Main.
- 37 Dat geldt veelzeggend genoeg niet voor de eerdere, in noot 5 genoemde pogingen tot reconstructie van de bouwgeschiedenis. Het lijkt er ook niet op dat het patroon van steenhouwersmerken 'verstoord' wordt door merken die later zijn aangebracht bij wijzigingen of herstellingen, op één uitzondering na die dadelijk genoemd wordt.
- 38 Hierbij moet een kanttekening worden geplaatst. Twee van de drie genoemde steenhouwers werkten tot 1473 in de Domloods, maar de drie merken komen nog voor op lichtbeukhoogte van pijler B8, boven het triforium noordwest, dat in de zomer van 1474 werd voltooid. Het is echter goed denkbaar dat pijler B8, mogelijk samen met A8 en het stukje triforium daartussen, al opgemetseld werd vóór de bouw van de scheibogen tussen pijlers B8, C8 en D8 in de zomer van 1473. Bij Janse en De Vries 1991 (noot 2), 124 en Den Hartog 2015 (noot 5), 286-287 is merk 2 ten onrechte als een R weergegeven. Het bestaat in werkelijkheid uit een cirkel met twee benen en zal niet als initiaal moeten worden opgevat.
- 39 'Item Willen [sic] Thonijz. (...) wrocht voer pinxsten 5 dage (...); Item Willem Thonysz. noch gewrocht na pinxten 23 weken daer waren in 104½ dach (...)'
- Het Utrechts Archief, 709 Bewaarde archieven II, inv.nr. 47-1, 20r. Het merk in de Buurkerk is opgenomen in Janse en De Vries 1991 (noot 1), 123; zie voor de datering van de pijlers in de Buurkerk T. Haakma Wagenaar, *De bouwgeschiedenis van de Buurkerk te Utrecht. Proeve eener historische voorbereiding van de restauratie van een middeleeuwsch monument*, Rotterdam 1936, 184.
- 40 Zowel Tielman van Tongeren als Willem van der Borch waren langer werkzaam dan men op basis van deze merken zou vermoeden, maar zij komen als enigen in aanmerking. Zoals eerder vermeld wil het feit dat een merkvorm in een bepaalde periode niet is aangetroffen niet zeggen dat een steenhouwer op dat moment niet aan de Domloods verbonden was. Zie ook de opmerking in noot 12.
- 41 Met het voorbehoud dat de continuïteit van het merk als gevolg van de verdwijning van het grootste deel van het schip niet kan worden nagegaan.
- 42 Verder komt merk 29 voor aan de westelijke transeptpijlers en ook nog aan de zuidelijke schipkapellen. Willem van der Borch werkte tot 1496 aan de Domloods en lijkt dus net niet in aanmerking te kunnen komen voor de exemplaren aan de schipkapellen. Doordat de rest van het schip is verdwenen, is het niet mogelijk de continuïteit van het merk vast te stellen.
- 43 De datering van het grote kapittelhuis in de jaren 1460 door Haslinghuis en Peeters 1965 (noot 5), 479 is onhoudbaar gebleken, zie A. de Groot, *De Dom van Utrecht in de zestiende eeuw. Inrichting, decoratie en gebruik van de katholieke kathedraal*, Utrecht 2011, 158-161.
- 44 'Item ghevaren tot Amsterdam (...) om steygerhout het copen totten capittelhuys, om dat wulfsel off the breken en de hoger the maken 10 voet dant was', Tenhaeff en Jappe Alberts 1946-76 (noot 4), tweede stuk, 405.
- 45 Metingen door de auteur. De onderste blokken van de schalken waren vanaf vloerniveau bereikbaar, de twee meest westelijke schalkparen waren in hun geheel te meten vanaf de orgelgalerij. De Utrechtse voet bedroeg 26,8 cm.
- 46 De kraagstenen werden tot nu toe in verband gebracht met de verbouwing in 1495. Dat doet Den Hartog 2015 (noot 5), 237-243 ook, hoewel zij toegeeft dat bij vijf van de zeven originele kraagstenen de kleding van de afgebeelde profeten voor die tijd archaïsch aandoet.
- 47 Zie De Groot 2011 (noot 43), 160 n. 1013. Tegelijk met de verhoging van het gewelf in 1495 werd ook de traptoren verhoogd.
- 48 Uitzonderingen zijn de onderste vijftien lagen van pijler B8, die opvallend weinig merken vertonen, en de zones vanaf laag 23 van pijler E8 en laag 24 van F8, waarvan het merkenpatroon aansluit bij dat van de erboven gelegen scheiboogzone en het triforium.
- 49 Den Hartog 2015 (noot 5), 283-285 gaat er op grond van stijlkenmerken aan de bouwsculptuur van uit dat de arcade-
- zone van de transeptwestwand tussen F8 en H8 al in samenhang met de zuidelijke transeptgevel werd opgetrokken. Het patroon van steenhouwersmerken wijkt hier echter niet af van dat aan de rest van de westwand, zodat deze hypothese onhoudbaar is. Mogelijk is hier de bouwsculptuur hergebruikt.
- 50 Tenhaeff en Jappe Alberts 1946-76 (noot 4), eerste stuk, 453 en 458.
- 51 Willem van der Borch en Tielman van Tongeren waren al werkzaam voor 1470. Jacob Gelisz. werd in december 1470 aangesteld, maar omdat in het winterseizoen niet werd gemetseld, kunnen zijn stenen op zijn vroegst in 1471 zijn verwerkt. Lucas van der Borch werd in augustus 1471 aangesteld. Jacob van Nyevelt zal waarschijnlijk niet voor 1472 (toen hij op vol loon kwam) zelfstandig stenen hebben gehouwen.
- 52 Voor andere argumenten voor een bouwbegin van de westelijke transeptpijlers omstreeks 1472 zie ook Van Doesburg 2014 (noot 5), 205-206.
- 53 R. de Kam, F. Kipp en D. Claessen, *De Utrechtse Dombtoren. De trots van de stad*, Utrecht 2014, 488 n. 99. De auteurs gaan op p. 212 uit van een weinig overtuigende bouwvolgorde van de schippijlers, die ook geen rekening houdt met het aangetroffen vormverschil tussen de pijlerfundamenten.
- 54 Wiemer 1958 (noot 2), 82; Von Winterfeld 1979 (noot 2), 39; Werling 1986 (noot 2), 43-44 en Donath 1999 (noot 2), 101. Binding 1965 (noot 2) waagt zich desondanks aan een datering van de palts in Gelnhausen op basis van een vergelijking met steenhouwersmerken aan de twaalfde-eeuwse kloosterkerk in Eberbach.
- 55 Dietheuer 1989 (noot 2), 38-42; Janse en De Vries 1991 (noot 2), 59-60 en 92-94; tot op zekere hoogte Masuch 2007 (noot 2).
- 56 Friedrich 1932 (noot 2), 24 vergelijkt merken in Ulm en Straatsburg; Donath 2011 (noot 2), 1281-1284 merken in Meißen en Naumburg; Fuchs en Chotěbor 2012 (noot 2), 513-518 merken in Praag en Regensburg.
- 57 Zie bijvoorbeeld Krause 1977 (noot 2) voor de Dom van Merseburg; Janse en De Vries 1991 (noot 2), 94; De Vries 1992 (noot 2), 74.
- 58 Er bestaat geen gepubliceerde inventaris van steenhouwersmerken aan de Dom van Xanten, en de lijst bij Janse en De Vries 1991 (noot 2), 89 is zeer gebrekkig. De Xantener Dombauhütte beschikt echter over een verzameling afwrijfsels en gipsafgietsels van steenhouwersmerken, die door de auteur van dit artikel is geraadpleegd. De voor de periode vanaf 1492 niet uitgegeven fabrieksrekeningen bevinden zich in het StiftsArchiv Xanten. De auteur van dit artikel heeft inventarisnummer F18 (1492-1503) geraadpleegd. Met dank aan Elisabeth Maas en Torsten Knapp.
- 59 De onderzochte periodes zijn bewust ruim genomen om vergissingen ten gevolge van een eventuele onjuiste date-

ring uit te sluiten. De enige overeenkomstige voornamen in de rekeningen van beide loodsen in de relevante periodes zijn Jan (herhaaldelijk), Cornelis en Egbert (beide eenmaal). Janse en De Vries 1991 (noot 2), 93 associëren de overeenkomstige merken met steenhouwers die blijkens de rekeningen in Xanten in 1488 met de uit Utrecht afkomstige loodsmeeester Willem Backerweerd naar Xanten gekomen waren. Het zuidportaal kwam echter tot stand onder diens op-

volger Jan van Langenberg, en slechts één steenhouwer uit de tijd van Backerweerd schijnt toen nog in de loods werkzaam geweest te zijn. De Utrechtse steenhouwers in Xanten hoeven overigens zeker niet tevoren in de Utrechtse Domloods werkzaam geweest te zijn.

60 D.J. de Vries, *Met het oog op het Laatste Oordeel. De geboorte van het individu in de westerse kunst*, Utrecht 2014, 39.

61 Voor deze waarschuwing zie bijvoorbeeld ook Großmann 2010 (noot 2), 35.

62 Laier-Beifuss 2001 (noot 2) vergelijkt merken aan kerkgebouwen in Württemberg; Knapp 2009 (noot 2) behandelt een merk dat eveneens aan bouwwerken in Württemberg voorkomt; Fuchs 2013 (noot 2), 442-447 vergelijkt merken aan de Dom van Regensburg met die aan andere bouwwerken in de stad en in de regio; Schwarz 2015 (noot 2), 307 vergelijkt merken aan de Hofburgkapelle en de Stephansdom in Wenen.

P. VAN DOESBURG houdt zich intensief bezig met bouwen architectuurgeschiedenis, met als specialisatie de middeleeuwse bebouwing op het Domplein in Utrecht.

Hij studeerde Algemene Letteren aan de Universiteit Utrecht en fluit aan het Utrechts Conservatorium. Hij is als fluitist verbonden aan het Noord Nederlands Orkest.

A RECONSIDERATION OF STONEMASONS' MARKS STONEMASONS AND CONSTRUCTION ACCOUNTS OF THE DOM CHURCH IN UTRECHT

PEPIJN VAN DOESBURG

Stonemasons' marks on those sections of the Dom Church in Utrecht built after circa 1450 belong to the type of late medieval marks widely used in regions within the Holy Roman Empire. If the assumption is correct that each distinct mark of this type appearing on the same building site is unique to an individual stonemason, there must accordingly be a direct relationship between the marks on the Dom and the stonemasons employed by the masons' lodge, a record of whose wages are to be found in the surviving construction accounts from 1460 onwards.

To demonstrate the existence of such a link, a new inventory of stonemasons' marks and a new construction chronology were drawn up and used to determine the period during which each mark appears. The resulting datings were compared with the period when the stonemasons were employed in the lodge. In the case of the latest parts of the transept, the time span in which the 23 most frequently observed marks appear proved to correspond with the employment period of the 23 masons who worked for at least nine months in the Dom Church masons' lodge. In addition, no single mark was in use for so long that it could not be linked to an individual mason, and there was a mason to match each mark. This makes a direct link between marks and masons highly probable.

Thanks to this discovery, various aspects of stonemasons' marks – as far as the late medieval situation in Utrecht is concerned, at any rate – can now be discussed with greater authority than was previously the case. Thus it is now possible to state that the marks were indeed personal and that they represent individual stonemasons employed in the lodge. Furthermore, it

transpires that the stonemasons were involved in laying as well as working the stones. The masters of works do not appear to have been represented by a mark used over an extended period. Mirror-image marks turn out to represent the same stonemason and minor variations do not by and large indicate different stonemasons. The distinction between marked and unmarked stones turns out to have nothing to do with a double payment system.

Since the identity of some (groups of) stonemasons can be fairly confidently determined, some sections of Utrecht's Dom Church can be more accurately dated. If it is known which stonemason marked a particular stone, it is also possible to determine the time span within which the stone must have been worked. This gives rise to earliest and latest dates which can then be used to date the section of the building. Several paragraphs cover proposals for a new dating for the oldest vault in the chapter house, for (the construction of) the west transept pillars, and for the two surviving nave-aisle pillars.

Finally, similar stonemasons' marks in Utrecht's Dom Church and that of Xanten were compared. Sometimes the chronological distance between the appearance of the marks on the two buildings is so great that the involvement of the same stonemason can be ruled out. In all remaining instances, the absence of matching names in the administration of the respective masons' lodges for the relevant periods makes it reasonable to assume that different stonemasons were involved. Caution is thus advisable when comparing buildings on the basis of identical stonemasons' marks.

'EEN ALTEN WONDERLIJCKEN STRUCTURE ENDE FORTRESSE'

DE BLAUWE TOREN VAN KAREL DE STOUTE IN GORINCHEM

MERLIJN HURX

Op 25 november 2016 haalden opgravingen aan de Duveltjesgracht in Gorinchem het landelijke nieuws. De website van de NOS meldde dat de archeologische resten van een deel van de middeleeuwse verdedigingswerken vermoedelijk afkomstig waren van de Blauwe Toren.¹ Dit kasteel, dat in de jaren zestig en zeventig

van de vijftiende eeuw tussen de middeleeuwse stad en de Merwede werd gebouwd door Karel, graaf van Charolais – die als hertog van Bourgondië de bijnaam 'de Stoute' zou krijgen – spreekt nog steeds tot de verbeelding. De vondst zorgde in Gorinchem tot beroering onder inwoners en enkele burgers kwamen al snel in actie om de resten veilig te stellen voor het nageslacht. De bouw van een hotel, dat de aanleiding vormde van de opgravingen, moest worden opgeschort voor verder onderzoek en door middel van een petitie, die binnen

▲ 1. Willem Schellinks (toegeschreven), stadsgezicht van Gorinchem vanaf de Wolferse dijk, tweede helft zeventiende eeuw (Rijksmuseum Amsterdam)

anderhalve maand bijna tweeduizend keer werd ondertekend, wilde men de gemeente kenbaar maken dat de vondsten toegankelijk gemaakt moesten worden voor het publiek. De actie had succes en in het voorjaar van 2017 werd bekend dat de vergunninghouder het ontwerp wil aanpassen om de archeologische vondsten te integreren in het hotelontwerp.²

Het is opmerkelijk hoe sterk de Blauwe Toren lokaal verankerd zit in het collectieve geheugen, temeer omdat het kasteel tussen 1578 en 1600 met de grond gelijk werd gemaakt voor de aanleg van de nieuwe vestingwerken van de stad. De vroege afbraak heeft eraan bijgedragen dat er nauwelijks iets over het kasteel bekend is, maar zonder twijfel was het een van de meest bijzondere kastelen ooit gebouwd in Nederland. Het kasteelcomplex was afgescheiden van de stad door een gracht en bestond uit een neer- en een bovenhof en een hoofdburcht die ook door water van elkaar gescheiden waren. De hoofdburcht, in de zuidwestelijke hoek van het complex, vormde het markantste onderdeel van het kasteel. Deze enorme ronde toren, de eigenlijke Blauwe Toren, ontleende zijn naam aan het feit dat de mu-

ren bekleed waren met blauwe hardsteen. Typologisch doet de toren denken aan een uit de kluiten gewassen ronde donjon, zoals die vanaf de dertiende eeuw in grote delen Europa werden gebouwd, maar in tegenstelling tot dit traditionele type had de Blauwe Toren een binnenplaats met daaromheen gegroepeerd de representatieve woonvertrekken.³ Een dergelijke dispositie is uiterst zeldzaam en sluit het meest aan bij de ruimtelijke indeling van kastelen in Zuid-Europa als Castel del Monte in Apulië en Castell de Bellver op Mallorca.

Hoewel de Blauwe Toren geregeld in literatuur over kastelenbouw figureert en wordt gezien als een eindpunt in de ontwikkeling van verdedigbare residentiële kastelen, is het aantal wetenschappelijke studies over het complex gering.⁴ De eerste aanzet tot een beter begrip van het kasteel werd gegeven door George Labouchère in zijn beschrijving van de monumenten in Gorinchem uit 1931.⁵ Hierin werd het gebouw kort behandeld, maar zijn analyse leunde voornamelijk op een beschrijving van het kasteel in Abraham Kemps kroniek *Leven der Doorluchtigen Heeren van Arkel...* uit

2. Jacob van der Ulft, de Blauwe Toren met voorburcht gezien vanaf de Merwede, midden zeventiende eeuw (Rijksmuseum Amsterdam)

1656.⁶ Kemp gaf weliswaar een vrij gedetailleerd beeld van het complex, maar zijn beschrijving dateert van ruim na de afbraak en de betrouwbaarheid ervan valt sterk te betwijfelen. Twee monografische studies over de Blauwe Toren zijn van recenter datum. Een beknopt artikel van Martin Veen, gepubliceerd in 1998 in het tijdschrift *Oud-Gorcum* geeft een korte beschrijving van het kasteel aan de hand van oude iconografische bronnen en Kemps kroniek.⁷ De uitvoerige studie van Reinier van der Lof, een niet uitgegeven scriptie uit 1983, beoogde net als Veens artikel een stand van kennis te geven en probeerde ook op basis van geschreven en iconografische bronnen tot een reconstructie van het kasteel te komen.⁸

Tot nu toe beperkte het onderzoek zich overwegend tot de beschrijving van Kemp en de bestudering van iconografische bronnen in het Regionaal Archief Gorinchem, het Gorcums Museum en het Nationaal Archief in Den Haag. Het is opvallend dat systematisch archiefonderzoek naar de Blauwe Toren niet eerder werd ondernomen, hoewel bekend was dat er in het Nationaal Archief twee rekenboeken met aangehechte bestekken bewaard zijn gebleven. De stukken betreffen een tweede grote bouwcampagne voor de opbouw

van de toren naar het ontwerp van Rombout Keldermans in de jaren twintig van de zestiende eeuw. Gegevens over de eerste bouwcampagne ontbraken geheel, maar recent ontdekt archiefmateriaal in de Archives départementales du Nord in Lille (Rijsel) biedt verschillende belangwekkende details over de bouwgeschiedenis, ruimtelijke indeling en architectonische details van de toren.

Dit artikel begint met een korte beschrijving van het kasteel aan de hand van de iconografische en geschreven bronnen, waarna er aandacht besteed zal worden aan de ambitieuze bouwplannen van Karel en de grote ronde toren in het bijzonder. In de daaropvolgende twee paragrafen worden de planningsfase en de bouw van de toren behandeld. Daarna wordt ingegaan op de belangrijkste ontwerper van het kasteel, Jean Marchant, en vervolgens komen in de laatste paragraaf de residentiële functie van de toren, de uitzonderlijke vormgeving en het belang van het kasteel voor Karel de Stoute aan de orde.

ICONOGRAFISCHE EN GESCHREVEN BRONNEN

Het beperkte bronnenmateriaal en enkele fantasievolle reconstructies uit het verleden hebben de Blauwe

3. Pieter Sluyter, kaart van Gorinchem en omgeving (detail), 1553 (Nationaal Archief, Den Haag)

4. Jacob van Deventer, kaart van Gorinchem en omgeving (detail), ca. 1558 (Nationaal Archief, Den Haag)

Toren doen uitgroeien tot een kasteel van haast mythische proporties. Een prachtig voorbeeld van zo'n tot de verbeelding sprekende reconstructie is de gewassen pentekening die wordt toegeschreven aan de zeventiende-eeuwse kunstenaar Willem Schellinks (afb. 1). De tekening toont een stadsgezicht van Gorinchem vanaf de Wolfse dijk aan de Merwede met boven het ronde geschutsplatform op de voorgrond een brede koepel die hoog boven alles uittorent.⁹ De merkwaardige constructie is bezaaid met dakkapellen en wordt bekroond door een uivormige spits. De afbeelding moet grotendeels aan de verbeelding van de maker ontsproten zijn. De Blauwe Toren heeft zeker geen grote, brede koepel gehad, maar niettemin zijn er wel enkele elementen te herkennen die er naar alle waarschijnlijkheid wel zijn geweest, waaronder de uivormige torenspits en het ronde artillerieplatform. Toen de tekening werd gemaakt, waarschijnlijk halverwege de zeventiende eeuw, bestond de Blauwe Toren al meer dan vijftig jaar niet meer en was de oorspronkelijke situatie onherkenbaar gewijzigd door de aanleg van de nieuwe vestingwerken. De kunstenaar heeft zich daarom waarschijnlijk gebaseerd op oudere iconografische bronnen.

Een andere bekende zeventiende-eeuwse afbeelding van de toren is een prent van de Gorinchemse schilder Jacob van der Ulft, die de Blauwe Toren met voorburcht weergeeft gezien vanaf de Merwede (afb. 2).¹⁰ Er wordt verondersteld dat de prent oorspronkelijk bedoeld was als illustratie van Kemps *Leven der Doorluchtigen Heeren van Arkel*. Niet alleen sluit hij vrij nauw aan bij Kemps beschrijving van de Blauwe Toren, maar de prent werd tevens uitgegeven door de uitgever van Kemps kroniek, Paulus Vinck. De prent heeft een nauwgezette legenda die alle onderdelen van het kasteel benoemt. Een vergelijking met zestiende-eeuwse afbeeldingen en archiefstukken laat zien dat de afbeelding zeer waarschijnlijk in grote lijnen overeenstemde met het bestaande kasteel, maar dat de tekenaar zich ook behoorlijk wat vrijheid heeft gepermitteerd. Een goed voorbeeld zijn de elf 'huisjes' met trapgeveltjes die de ronde toren bekronen. Deze komen eveneens voor op de zestiende-eeuwse afbeeldingen, maar steeds in wisselende samenstelling en aantallen. Ook lijken de proporties van de arkeltoentjes en de rondgaande weergang te halverhoogte van de toren overdreven.

Een getrouwer beeld kan worden verkregen door het bestuderen van enkele topografische kaarten die gemaakt werden vóór de afbraak van het kasteel in 1578. Het Nationaal Archief bezit verschillende kaarten waarop het kasteel te zien is, waaronder een fraaie kaart van Gorinchem en omgeving gemaakt in 1553 door Pieter Sluyter, de gezworen landmeter van Zuid-Holland (afb. 3).¹¹ De kaart had het doel het grondbezit van keizer Karel v in beeld te brengen en is minutieus

op schaal getekend, maar het kasteel werd enigszins schematisch en vervormd weergegeven. Zo is de voorburcht verkleind afgebeeld en lijkt de Blauwe Toren niet rond te zijn, maar veelhoekig. De minuutkaart van Jacob van Deventer uit ongeveer 1558, eveneens bewaard in het Nationaal Archief, geeft een getrouwer beeld van de plattegrond van het complex (afb. 4).¹² Goed te zien is dat de ronde Blauwe Toren geheel werd omgeven door een singelgracht. De tekening toont dat de toren was te betreden via een ophaalbrug vanuit het bovenhof en vanaf de Wolfse dijk, die de Merwede scheidde van de kasteelgracht. Hoewel Van Deventers kaart de plattegrond van het complex en de positie ten opzichte van de stad het meest nauwkeurig van alle kaarten weergeeft, zijn de torens en gebouwen van de voorburcht slechts schematisch afgebeeld. De Blauwe Toren en het cirkelvormige ronddeel in de noordwesthoek van het complex gaf hij weer in een platte projectie.¹³

Het beste beeld van de opstanden van de muren en torens in de voorburcht wordt gegeven door een onge-dateerde zestiende-eeuwse kaart in het Regionaal Archief Gorinchem (afb. 5).¹⁴ Ook de scheiding tussen neer- en bovenhof door middel van een gracht is goed te herkennen. De Blauwe Toren ziet er heel anders uit dan op de kaart van Sluyter. In het oog springt de blauwe basis van de Blauwe Toren, waarmee de bekleding van blauwe hardsteen werd aangeduid. Het aantal trapgeveltjes van de bovenbouw is groter dan bij Sluyter en het wachterstorentje van Sluyter en Van der Ulft is hier afgebeeld als een brede toren met een fantasierijke kap. Enkele torens in de voorburcht ontbreken, waaronder het zestiende-eeuwse ronddeel, dat vermoedelijk wegvalt achter het silhouet van de Blauwe Toren. Een vergelijking met het stadsgezicht van Gorinchem uit circa 1572 in Braun en Hogenbergs *Civitates orbis terrarum* laat zien dat er nog een andere markante toren in de voorburcht ontbreekt (afb. 6). In hun prent is geheel links een vierkante toren met een plat dak en een gekanteelde borstwering en arkeltoentjes te zien. Aangezien een grote ronde toren ontbreekt bij Braun en Hogenberg, werd er wel verondersteld dat zij zich hebben vergist door de Blauwe Toren als een vierkante toren af te beelden.¹⁵ Veel panorama's van steden werden in hun publicatie opgenomen zonder dat Braun en Hogenberg zelf de plek ooit hadden bezocht. Omdat ze gebruik maakten van tekeningen en prenten van anderen werd de kans op vergissingen uiteraard vergroot. Echter, op de prent van Van der Ulft is een vergelijkbare vierkante toren met eenzelfde vormgeving op die plek te vinden. Mogelijk heeft de zeventiende-eeuwse kunstenaar gebruik gemaakt van de kopergravure in Braun en Hogenberg en heeft hij zo hun onvolkomenheid overgenomen. Toch lijkt de vergissing eerder van een andere aard te zijn, want op het stadsgezicht van Brouwershaven dat in de *Civitates* naast het stadsge-

zicht van Gorinchem werd afgebeeld, is op de plek van het stadhuis een wonderlijke toren te zien met enkele trapgeveltjes en een slanke lantaarn die wordt bekroond door een uivormige spits. Een dergelijke toren heeft er in Brouwershaven nooit bestaan en juist deze elementen komen voor op de zestiende-eeuwse weergaven van de Blauwe Toren. Dat wijst erop dat Braun en Hogenberg de Blauwe Toren niet hebben vervormd tot een kleine vierkante toren, maar dat ze de bekroning van de Blauwe Toren per abuis in de verkeerde stad hebben geplaatst. Het is aannemelijk dat de vierkante toren er daadwerkelijk geweest is; ook in de beschrijving van het bovenhof vermeldde Kemp een vierkante toren aan de zijde van de Merwede, die volgens hem de naam 'Barbarien' droeg.¹⁶

In tegenstelling tot de andere afbeeldingen toont de gravure van Braun en Hogenberg een beperkt aantal trapgevels voor de bovenbouw. Waarschijnlijk stemt dat overeen met de werkelijkheid, want in het bestek van Rombout Keldermans voor het natuursteenwerk van de bovenbouw uit 1523 werden namelijk vier 'grootte gevels' genoemd, terwijl het bestek voor het timmerwerk van de bovenbouw bepaalde dat de daklijst aan de buitenzijde de ronding van de toren moest volgen.¹⁷ Deze gevels zijn goed te zien in twee nog niet eerder besproken zestiende-eeuwse tekeningen in het Nationaal Archief (afb. 7).¹⁸ Ze tonen bijna hetzelfde beeld van de Blauwe Toren: ze zijn enigszins schematisch, maar bepaalde elementen als de galerij met uitkragende arkeltorentjes en de brede gebogen trapgevels zijn wel gedetailleerd getekend. Waarschijnlijk geven deze twee tekeningen de meest getrouwe weergave van de bovenbouw van de toren.¹⁹

Het aantal geschreven bronnen over de Blauwe Toren is beperkt. Tot nu toe baseerden auteurs zich vooral op het werk van Abraham Kemp. Hij moet over een gedegen kennis van het kasteel hebben beschikt. Aangezien hij aan het einde van de zestiende eeuw werd geboren in Gorinchem, heeft hij mogelijk in zijn jonge jaren nog resten van Blauwe Toren gezien. Zijn eigen waarnemingen vulde hij aan met beschrijvingen van ooggetuigen die het kasteel ooit bezocht hadden. Zo schreef Kemp dat zijn bron het kasteel zelf betreden had: '(...) mijnen Schrijver seyde, dit alles gesien en betreden te hebben'.²⁰ Kemp had toegang tot inmiddels verloren gegane kronieken, waaronder een kroniek van zijn neef Aert Kemp Jacobzn Vos uit 1607.²¹ Hij moet ook werken van de Gorinchemse geestelijke Dirck Franckensz Pauw (Theodericus Pauli, †1493) tot zijn beschikking hebben gehad.²²

Kemp schreef dat de toren een ongekend grote diameter had. Het onderste deel van de toren was gemaakt van blauwe hardsteen ('uyt het ingewand van de Luykse bergen gebraakt') en overwelfde kelders bevatte die ruimte boden aan gevangenen en een waterput. Het

bovenste deel was uitgevoerd in 'grauwen Arduyn' (witte kalkzandsteen) en beschikte over veel mooie kamers die verlicht werden door grote vensters. Deze 'wooningen' waren gelegen rond een vierkante binnenplaats. Boven dit alles stak een hoge vierkante traptoren uit die aan de top een uitkragende galerij had: 'Boven op den eersten Tooren wierden daar na gemaakt van grauwen Arduyn, veel schoone kameren, met veel solders, met blauwe daken en veel heerlijke lichten, en vensteren, boven, binnen muys een vierkante plaats, en veel wooningen. Ook eenen hoogeren uytstekenden Tooren, met breede steenen weyndeltrappen, boven een Trans, of Omgangh om den vierkanten Toorn (...)'.²³

Kemps beschrijving komt op hoofdlijnen aardig overeen met de iconografische bronnen, maar biedt toch geen uitkomst als het gaat om de betrouwbaarheid van de afbeeldingen. Op essentiële punten is de tekst namelijk niet goed te volgen of niet gedetailleerd genoeg. Ook werden verschillende prominente kenmerken zoals de trapgevels van de opbouw van de Blauwe Toren door hem niet genoemd. In Kemps kroniek ontbreekt het eveneens aan gedetailleerde historische gegevens over de bouw. Hij gaf weliswaar 1461 als startdatum van de werkzaamheden, maar maakte geen onderscheid tussen de vijftiende- en zestiende-eeuwse bouwcampagnes. Ook ging Kemp niet in op de betrokken bouwmeesters en leveranciers van bouwmaterialen. De recent ontdekte archiefstukken in Lille bieden uitkomst. Het betreft enkele kwitanties over de periode 1462-1465 en twee rolrekeningen uit 1464 die als bewijsstukken samen met de rekeningen ter controle naar de Rekenkamer in Lille werden gestuurd. Naast deze bewijsstukken is er ook correspondentie met de Rekenkamer over het Gorinchemse kasteel bewaard, namelijk twee brieven uit 1462: één brief van Karel de Stoute zelf en een andere van Fastré Hollet, een vertrouweling van Karel die was aangesteld als controleur van de uitgaven voor de bouw.²⁴ Een zestiende-eeuwse inventaris van de Rekenkamer laat zien dat er oorspronkelijk aanzienlijk meer archiefmateriaal over de Blauwe Toren geweest moet zijn. Er werden tenminste veertien rekeningen voor periode 1463-1477 vermeld die in een kast bewaard werden samen met de bouwrekeningen voor Palais Rihour in Lille, het Prinsenhof in Brugge en Het Steen in Antwerpen.²⁵ Helaas zijn al deze bouwrekeningen naar alle waarschijnlijkheid verloren gegaan.

Het fragmentarisch bewaarde bronnenmateriaal geeft weliswaar geen compleet beeld van de gehele bouwgeschiedenis van de Blauwe Toren onder Karel de Stoute, maar bevat wel enkele essentiële gegevens over de ontwerp- en bouwgeschiedenis van het uitzonderlijke project. De archiefstukken in Lille kunnen nog aangevuld worden met bronnen in het Nationaal Archief in Den Haag die niet eerder werden onder-

5. Auteur onbekend, kaart van Gorinchem en omgeving (detail), midden zestiende eeuw (Regionaal Archief Gorinchem)

6. Georg Braun en Frans Hogenberg, stadsgezicht van Gorinchem en Brouwershaven, in: *Civitates orbis terrarum, Liber Primus*, 1572. (Wikimedia commons)

zoekt. Van belang zijn enkele inventarissen uit zestiende eeuw van de Blauwe Toren.²⁶ Ook de rekeningen van de rentmeester van het Land van Arkel bieden interessante details, al betreft het hier voornamelijk reparaties die dateren van na de bouwcampagne van Karel de Stoute. In deze rekeningen werd expliciet vermeld dat de uitgaven voor de bouw in de aparte bouwrekeningen van Fastré Hollet werden opgenomen.²⁷ Niettemin bevatten de domeinrekeningen wel enkele interessante betalingen aan Fastré Hollet en de werkmeester van het kasteel voor andere projecten in het Land van Arkel.

KARELS AMBITIEUZE PLANNEN

Het nieuwe kasteel van Karel werd gebouwd op de plek waar graaf Willem VI van Holland al eerder een kasteel had laten bouwen, nadat hij Gorinchem in 1412 in handen had gekregen. Tot nu toe was het niet duidelijk welke delen van het oude kasteel werden geïntegreerd in het complex van Karel, maar Van der Lof veronderstelde dat behalve enkele muurtorens, een aanzienlijk deel van de voorburch uit de tijd van Willem VI stamde.²⁸ Hein Hundertmark gaat ervan uit, naar aanleiding van recent bouwhistorisch onderzoek van restanten van het kasteel, dat de voorburch grotendeels werd ontzien en dat de werkzaamheden zich concentreerden op de hoofdburcht.²⁹ Wel werden er delen van het bestaande kasteel afgebroken, want de rolrekenin-

gen in Lille laten zien dat oude bouwmaterialen, verkregen uit afbraak, werden aangewend voor de Blauwe Toren: in 1463 werden werklieden betaald voor schoon-gemaakte bakstenen die afkomstig waren het 'viel maisonnemens', waarmee mogelijk het woongedeelte van het oude kasteel werd bedoeld.³⁰

Het pièce de resistance van Karels bouwplannen was de Blauwe Toren, waarvan de naam al kort na de bouw van de toren als pars pro toto voor het gehele complex werd gebruikt.³¹ De bewaarde archiefstukken in Lille laten zien dat de toren geheel nieuw werd aangelegd. Het moet een bijzonder imposant bouwwerk zijn geweest, dat volgens Kemp zijn gelijke niet kende in Frankrijk en Duitsland: 'welks gelijk van groote, dikte en rondigheyd van Toornen, in geheel Duytsland en Vrankrijk niet en was'.³² Dergelijke loftuitingen over de eigen historie waren niet ongewoon in zeventiende-eeuwse kronieken, maar de dimensies van de toren moeten inderdaad hoogst uitzonderlijk zijn geweest. Een gedetailleerde kaart op schaal gemaakt voor de vestingwerken van Gorinchem aan het einde van de zestiende eeuw laat toe om diameter te schatten op circa 110-115 Rijnlandse voet (à 31,4 cm), wat overeenstemt met ongeveer 34 meter tot 36 meter.³³

Volgens Kemp had de toren onwaarschijnlijk dikke muren van 36 voet (11,3 meter) aan de basis en 29 voet (9,1 meter) aan de top. Dit moet een vergissing betref-

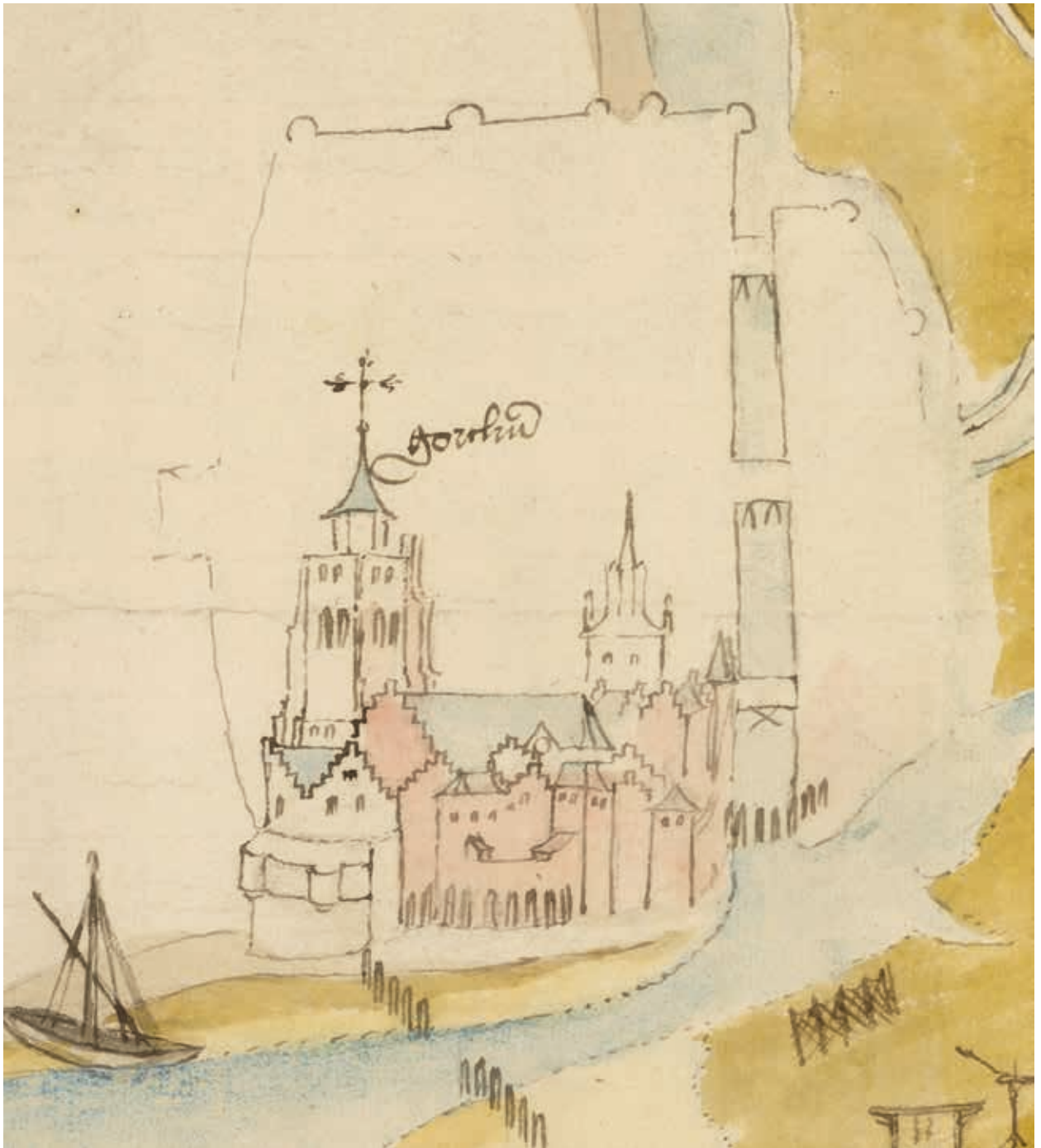

fen, aangezien geen enkele latere verdedigingstoren in de Lage Landen die specifiek ontworpen was om aanvallen van steeds zwaarder artillerievuur te weerstaan, muren van vergelijkbare dikte heeft. Een van de zwaarste bestaande kasteeltorens uit de tweede helft van de vijftiende eeuw in Nederland, de Bourgondische toren van kasteel Duurstede, gebouwd door de halfbroer van Karel en bisschop van Utrecht (1456-1496) David van Bourgondië, heeft een doorsnede van 14 meter met muren van 'slechts' 4,2 meter dik.³⁴ Ook de verschillende ontwerptekeningen uit het begin van de zestiende eeuw die notities bevatten over de dikte van de muren, laten veel dunnere muren zien. De muren van de zware torens van de Vredenburg op de ontwerptekening van Rombout Keldermans, die bewaard wordt in Het Utrechts Archief, komen niet eens in de buurt: ze zijn zo'n 20 voet dik.³⁵ Dat is aanzienlijk minder dan de 36 voet van Kemp, terwijl de kracht van de artillerie na de jaren zestig van de vijftiende eeuw een hoge vlucht zou nemen en als gevolg daarvan steeds dikkere muren werden toegepast.

Het lijkt erop dat Kemps beschrijving geen betrekking heeft op massieve muren, maar op de breedte van de vleugels die rondom de vierkante binnenplaats lagen (van de buitenmuur tot aan de binnenplaats). Bronnen laten niet toe om de vorm van de binnenplaats met zekerheid vast te stellen, maar bevestigen

wel het bestaan ervan: zo vermeldt een inventaris van de Blauwe Toren uit 1540 een kelder 'onder die plaetse'.³⁶ Een bestelling van 1600 voet vierkante plavuizen van Diegemse witte kalkzandsteen voor de 'plaetsen' laat toe de binnenplaats te schatten op 40 voet bij 40 voet (waarschijnlijk de Antwerpse voet), wat overeenkomt met circa 11,5 meter bij 11,5 meter.³⁷ Daarmee vallen ook de afmetingen van de toren goed te reconstrueren. Indien twee keer de volumes van de vleugels (36 Rijnlandse voet) en de binnenplaats (40 Antwerpse voet) worden opgeteld, zou de totale doorsnede van de toren op 34,1 meter uitkomen, een maat die exact overeenkomt met de diameter op de hierboven genoemde kaart. Kemps beschrijving lijkt erop te wijzen dat de toren aan de basis een diameter had van circa 35 meter, maar naar boven toe wat versmalde tot een doorsnede van iets minder dan 30 meter.

Over het interieur van de toren gaf Kemp minder informatie. Hij vermeldde dat de kelders gevangenissen en een waterput bevatten. Waarschijnlijk bevonden deze kelders zich als een souterrain slechts gedeeltelijk onder het waterniveau. Hierboven lag de begane grond die via de valbruggen te betreden was. Kemp had vooral oog voor het defensieve karakter van het onderste gedeelte van de toren en beschreef hoe de ruimtes werden verlicht door spiegaten en vensters die beschermd werden door dievenijzers. Niettemin blijkt

7. Auteur onbekend, kaart van Gorinchem en omgeving (detail), eerste helft zestiende eeuw, 86 × 43 (Nationaal Archief, Den Haag)

uit inventarissen uit het begin van de zestiende eeuw dat op de begane grond van de toren belangrijke representatieve vertrekken gelegen waren. Een bron die geen twijfel laat over de locatie van de voornamen ruimtes is een betaling aan de smid in 1511 voor ijzeren spijlen voor de vensters van de zaal: ‘...te wetene inde zaele inden ronden thoern’.³⁸ Het beeld van voornamen vertrekken wordt bevestigd door de archiefstukken in Lille. In een kwitantie voor natuursteen uit 1463 wordt melding gemaakt van een grote sluitsteen voor het gewelf van de kamer van Karel de Stoute (‘une grant pierre ouvrié a faire la cloture dicelle volte’).³⁹

Volgens sommige kroniekschrijvers zou de grote toren van Karel slechts het begin zijn geweest van een nog grootser project. Kemp vermeldde dat in 1463 in de periode dat hij verbannen was van het hof van zijn vader Filips de Goede, Karel het megalomane plan zou hebben opgevat om zijn kasteel uit te breiden met nog twee ronde torens met een vergelijkbare diameter als de Blauwe Toren, zodat een kasteel met driehoekige plattegrond werd verkregen.⁴⁰ Kemp schreef dat dit plan nooit voltooid werd en dat slechts één van deze twee torens werd aangelegd, maar dat deze niet zo

hoog werd opgetrokken als de Blauwe Toren. Waar de torens precies hadden moeten komen te staan, is niet duidelijk en het is de vraag hoe betrouwbaar de bewering is. Kemp schreef namelijk ook dat Karel het plan had om een stenen brug over de Merwede aan te leggen, een hoogstandje waarvan het zeer te betwijfelen valt of het wel technisch uitvoerbaar was in de vijftiende eeuw. Er is wel verondersteld dat deze tweede toren ten noorden van de Blauwe Toren is weergegeven op de kaart van Van Deventer. Deze cirkel correspondeert echter met het grote nieuwe bolwerk dat in 1527-1528 werd aangelegd naar het ontwerp van Rombout Keldermans.⁴¹ Toch bevat het verhaal van Kemp wellicht een kern van waarheid wat betreft de aanleg van meerdere grote torens door Karel de Stoute. Immers, ook de humanist Arnoldus Buchelius (Aernout van Buchel) vermeldde in zijn zogenoemde *Diarium*, geschreven tussen 1593 en 1600, dat Karel de Stoute een stenen brug over de Merwede en driehoekig kasteel met drie torens wilde bouwen.⁴² Beide beweringen gaan waarschijnlijk terug op dezelfde verloren gegane bron. Een andere aanwijzing dat men onder Karel begon met een tweede toren die bekleed werd met blauwe hardsteen, is te vinden in de bouwrekeningen uit 1527-1528. Een betaling aan de meester-metselaar voor de aanleg van het nieuwe bolwerk vermeldt dat deze moest worden gerealiseerd naast de oude fundamenten van blauwe hardsteen waar ooit de blekerij had gestaan.⁴³ Het lijkt heel goed mogelijk dat Karel de Stoute nog een of twee torens had willen bouwen, maar het is onwaarschijnlijk dat deze van een vergelijkbare omvang waren als de Blauwe Toren. Evenmin is het aannemelijk dat de torens de punten van een driehoekig kasteel zouden hebben gevormd, aangezien de Blauwe Toren geheel omringd werd door een brede gracht. Het ligt voor de hand dat aan het einde van de zestiende eeuw de herinnering aan de oude fundamenten en het nieuw aangelegde bolwerk door elkaar zijn gaan lopen en zo een mooi fantasievol verhaal heeft opgeleverd van een kasteel dat drie torens had moeten krijgen van gelijke dimensies als de Blauwe Toren.

EEN ZWARE TOREN OP SLAPPE GROND

Volgens Kemp, die zich op de kroniek van Dirck Pauw baseerde, werd de eerste steen van de Blauwe Toren gelegd op Sint-Lambertus-avond (17 september) 1461.⁴⁴ Pauw schreef dat deze ceremoniële handeling werd gedaan door de werkmeester van het kasteel Johannes Merkant, ofwel Jean Marchant (waarover hieronder meer): 'Johannem Merkant magistrum operis illius castri'.⁴⁵ Het genoemde jaar betreft hoogstwaarschijnlijk een vergissing, omdat de exacte afmetingen van de Blauwe Toren pas in september 1462 werden vastgelegd. Het is daarom waarschijnlijker dat 1462 het beginjaar was van de bouw.⁴⁶ Het leggen van de fundamenten van een dergelijke zware toren op de oevers

van de Merwede was een hachelijke onderneming en de kwitanties in het archief in Lille laten zien dat er een zorgvuldige planning aan voorafging, waarbij men te rade ging bij een hele reeks experts. De vroegste bronnen die hierover berichten dateren uit het voorjaar 1462. Nadat de werkmeester Jean Marchant in april enkele dagen in Den Haag was geweest om met Karel de Stoute het ontwerp van de grote toren te bespreken ('pour savoir la conclusion de la facon d'une grosse thour qui se doit faire oud. chasteau'), reisde hij op 5 juni samen met Fastré Hollet af naar Dordrecht om verschillende meester-timmerlieden en meester-metselaars te raadplegen over het heien van de funderingspalen ('pilotis').⁴⁷ Van de verzamelde meesters wilden zij weten hoe in deze contreien heipalen werden aangebracht voor grote bouwwerken.⁴⁸

Kennelijk durfde men niet te vertrouwen op de lokaal aanwezige expertise, want op aanraden van Jean Marchant verzocht Fastré Hollet de meester-timmerman Evrard des Mazières uit Lille naar Gorinchem te komen. Hij was daar werkzaam aan het paleis van de hertog, Palais Rihour, en had ervaring met het funderen van zware muren op slappe grond.⁴⁹ Hollet prees Des Mazières om zijn deskundigheid in zijn ambacht ('bien expert de son mestier'). Evrard voelde er kennelijk weinig voor om naar het noorden af te reizen, aangezien hij Hollet liet weten dat hij niet zonder toestemming van de Rekenkamer het werk in Lille kon verlaten. Op 28 juni schreef Hollet daarom een brief aan de Rekenkamer met het verzoek om Evrard verlof te geven om naar het noorden te reizen als hij even niet nodig was op de bouwplaats in Lille. Hij beklemtoonde het belang van de komst van de meester-timmerman door erop te wijzen dat de toren geheel op paalfundering zou komen te staan en dat Evrard daar goed bekend mee was.⁵⁰ Bovendien schreef hij dat de werken beter niet alleen geleid konden worden door bouwlieden uit het perifere gebied waar hij vertoefde, zonder dat enkele meesters uit het zuiden kennis hadden genomen van het ontwerp.⁵¹ Het is niet duidelijk of Evrard uiteindelijk Gorinchem heeft bezocht, maar hij komt in ieder geval verder niet voor in de bewaarde archiefstukken.

In de maand juli van 1462 werden wel enkele andere meester-timmerlieden geconsulteerd. Op 22 juli verschenen Aert Gherijtz, meester-timmerman uit 's-Hertogenbosch en meester Mathijs uit Heusden op het werk om te adviseren over de aanleg van de fundamenten. Zij moesten ook een oordeel vellen over de plannen die andere meester-timmerlieden hadden gemaakt.⁵² Dezelfde dag werden ook Jacob van der Borch, loodsmeester van de Dom in Utrecht, en meester Claes, de loodsmeester van Sint-Jan in 's-Hertogenbosch gevraagd naar Gorinchem te komen. Vergezeld door een dienaar en een gezel bezochten ze gedurende drie dagen de bouwplaats en bespraken ze de aanleg

van de fundamente met Jean Marchant en Evert Spoorwater, de loodsmester van onder andere de Onze-Lieve-Vrouwe in Antwerpen en de Sint-Bavo in Haarlem. Aanwezig waren ook de kastelein, de schout, de luitenant van de drossaard en Fastré Hollet, alsmede 'anderen die kennis van zaken hadden'.⁵³

Enkele weken later werden de werkmeesters ontboden om in het Binnenhof in Den Haag hun bevindingen te rapporteren aan Karel de Stoute. Op 4 en 5 september bespraken Jean Marchant, Evert Spoorwater en Jacob van der Borch met de graaf hun ideeën over de positie en de opstand van de toren. Men bepaalde ook de diameter van de toren.⁵⁴ Alleen Jacob van der Borch kreeg voor zijn diensten een gratificatie van zes gouden Rijnse gulden en 6 schellingen. Jean Marchant en Evert Spoorwater waren in dienst van Karel en ontvingen hun betaling voor het ontwerp waarschijnlijk op een andere wijze.

Al gedurende de ontwerpfase werden materialen voor de fundamente aangeschaft: in het voorjaar van 1462 maakten Fastré Hollet en Jean Marchant een reis van zeventien dagen naar Gelderland, Roermond, Luik en Namen om steen en hout te kopen.⁵⁵ Dat was waarschijnlijk niet hun eerste reis, want al op 15 maart leverden twee steenhandelaren ('grant marchans de pierres') uit Namen, Jean Gossin en Jehan de Bouges, grote blokken Naamse steen met afmetingen van 6 voet lang x 4 voet breed x $\frac{3}{4}$ voet hoog (circa 1,8 x 1,2 x 0,2 meter) en kleinere blokken van 3 voet x 2 voet x $\frac{3}{4}$ voet voor de fundamente van de grote toren. Opvallend is de vermelding dat ze bedoeld waren om op de houten funderingspalen gelegd te worden.⁵⁶ Ook hout werd via de Maas aangeleverd. Op 15 juli kreeg Pierart de Beghes uit Dinant betaald voor een partij 'mairien', ook wel 'mairain' of 'merrain' genoemd, waarmee lange palen van eikenhout werd bedoeld.⁵⁷

Pas na het overleg over het ontwerp begin september 1462 lijken de werkzaamheden in een stroomversnelling te komen. Men begon het werk met de aanleg van een nieuwe dijk die de gracht van de grote toren afscheidde van de Merwede. Op de bewaarde topografische kaarten is goed te zien hoe de dijk de ronding van de Blauwe Toren volgt. Er werden voor de dijk en de fundamente van de toren per boot grote hoeveelheden zand en vulstenen (schorren) uit de omgeving van Brussel aangevoerd.⁵⁸ Zo leverde de bekende Brusselse steenleverancier Godevaert de Bosschere een enorme hoeveelheid van 1100 ton steen uit zijn groeve in Diegem (vlak bij Zaventem) in de periode 1462-1463.⁵⁹

Tegelijk werden grote aantallen eikenhouten balken en funderingspalen geleverd door Rijk Janszn en Aert Ghysbrechtzn, houthandelaren uit Gorinchem, en Hugo vander Kraken, mogelijk afkomstig uit Roermond. Zij leverden onder andere zogenoemde 'gros mairien a pilloter' en balken genaamd 'ontdraghers', die een

lengte hadden van 30 voet (circa 9 meter) om te gebruiken als de funderingspalen.⁶⁰ Leveringen van dergelijke palen bleven doorgaan in het voorjaar van 1463. In juni kwamen vloten aan in Gorinchem, die eveneens gemaakt waren van lange boomstammen van 30 voet.⁶¹ Deze lengte lijkt uitzonderlijk voor funderingspalen in de vijftiende eeuw en duidt er mogelijk op dat men een fundering op stuit aanlegde in plaats van de meer gebruikelijke roosterfundering op kleef. Zo'n rooster bestond uit korte stammetjes, slieten genoemd, die niet lang genoeg waren op om de dieper liggende zandlagen te steunen. Dit type fundering kreeg zijn stabiliteit op basis van de wrijvingsweerstand, de kleef, van de slieten. Ook grote bouwwerken als kerken werden op die manier gefundeerd, maar in Gorinchem durfde men het risico op verzakkingen kennelijk niet te nemen voor de Blauwe Toren en werd daarom geëxperimenteerd met een fundering op langere palen.⁶² Archeologisch onderzoek zou eventueel kunnen uitwijzen of de palen daadwerkelijk tot op de draagkrachtige zandlaag werden geheid.

DE BOUW VAN DE TOREN

Tegelijk met de aanleg van de fundamente werd er in het voorjaar van 1463 een begin gemaakt met de gedeeltelijke afbraak van het oude kasteel. De oude bakstenen die vrijkwamen werden aangewend voor het nieuwe kasteel.⁶³ Van 1464, het derde jaar na het begin van de bouw, zijn niet alleen kwitanties bewaard gebleven, maar ook twee zogenoemde rolrekeningen. Dit zijn weekstaten waarin het aantal dagen per werkmans werd geregistreerd. Deze staten werden ondertekend door de schout van Gorinchem, waarna ze ter controle werden meegestuurd met de netrekeningen van Fastré Hollet naar de Rekenkamer in Lille. De eerste bewaarde rolrekening, nummer tien van dat jaar, werd opge maakt op 7 oktober en geeft een overzicht van de betaalde werkdagen van de voorgaande vier weken.⁶⁴ De rekening vermeldt dat er in deze periode werd gewerkt aan de grote toren ('ala grosse thour') en aan het 'nouveau maissonement' ook wel aangeduid als 'l'ostel' of 'logeis', dat de vertrekken bevatte van Karel de Stoute en zijn tweede vrouw Isabella van Bourbon. Onderdeel van het logis was ook een kapel. Het is niet helemaal duidelijk waarom de toren en het logis apart genoemd worden. Mogelijk ging het om een tijdelijk gebouw dat onderdak moest bieden aan de graaf en zijn vrouw tot dat de Blauwe Toren klaar was, al lijkt het waarschijnlijker dat het betrekking heeft op het binnenwerk met de representatieve vertrekken van de Blauwe Toren, waarvoor een aparte bouwplaat verantwoordelijk was.⁶⁵

De rolrekening laat zien dat er een grote bedrijvigheid heerste op de bouwplaats. Er waren 28 metselaars, 20 steenhouders en 48 handwerkslieden aan het werk. In vier weken werkten de metselaars ieder ge-

middeld vijftien dagen (totaal 472 dagen), elke steenhouwer gemiddeld zestien dagen (totaal 339 dagen), en elke arbeider gemiddeld zeventien dagen (817 dagen). Aan het nieuwe logis werkten tien timmerlieden, veertien metselaars, vijftien handwerkslieden en één dakdekker. Een onbekend aantal schrijnwerkers zorgde voor de afwerking van het interieur en vervaardigde onder andere zes zitbankjes ('scabelles') voor het 'retrait' van de graaf, evenals enkele kisten en de lambriserings voor de kamer van Fastré Hollet. Er waren volgens deze gegevens maar liefst 112 werklieden aanwezig op de bouwplaats, al werkten zij niet allemaal fulltime. De rekening maakt ook melding van werk dat werd aanbesteed voor dragers, smeden, kuiters, die emmers leverden voor het maken van mortel, en timmerlieden die onderhoud pleegden aan de boten, waardoor het totaal aantal werklieden nog hoger moet hebben gelegen. Het hoge bouwtempo blijkt uit de leveranties van baksteen: in deze maand werden tussen de 150.000 en 200.000 bakstenen geleverd van de ovens in Gorinchem, Brakel en Loevestein.⁶⁶ Baksteen was het belangrijkste bouw materiaal voor het opgaande muurwerk, de blauwe hardsteen werd alleen voor de fundamenten en de bekleding van het exterieur gebruikt. Daarnaast werd in het interieur ook witte kalkzandsteen toegepast voor profielen en gewelfribben.⁶⁷

De tweede bewaarde rolrekening uit 1464, die werd opgemaakt voor de periode 15 tot 31 december, was de dertiende en laatste rekening van het jaar.⁶⁸ Omdat het winter was waren er beduidend minder mensen aan het werk, zo'n negentien arbeiders worden vermeld en een enkele steenhouwer en metselaar. De meest arbeidsintensieve werkzaamheden betroffen het verhogen en verstevigen van de dijk. Tevens werd er doorgevoerd aan het interieur. Een steenhouwer werd betaald voor het herschikken van de ribben van het nieuwe gewelf van de kapel, dat nog in voorbereiding was. Een metselaar werkte aan de kleine keuken van het logis van de kastelein en er werd een lambriserings in de kapel aangebracht.⁶⁹

Het legertje van werklieden zorgde ervoor dat de bouw snel vorderde, want in dit jaar werden in november en december enkele partijen hout geleverd voor de kap van de Blauwe Toren.⁷⁰ Op 22 november 1464 kreeg Claes Thimanzn betaald voor het leveren van 300 kerksparran en 200 'doublesparran' die bedoeld waren voor de kap van de grote toren van het kasteel.⁷¹ Ook andere houthandelaren uit Gorinchem leverden kerksparran voor de kap.⁷² Uit de levering van 1000 leesteen-tjes blijkt dat de bouw van de kap snel vorderde.⁷³

Hoewel men al aan het dak werkte, moest de bekleding van het muurwerk van de toren met blauwe hardsteen nog worden voltooid. In december 1464 werden drie scheepsladingen met grote blokken Naamse steen geleverd ('grosse pierres de Namur'). En op 8 mei

1465 kreeg Jean de Bouges, groothandelaar in steen ('le grant marchand de pierres') uit Namen betaald voor 923 voet voorbereekte grote blokken Naamse steen voor het exterieur van de toren.⁷⁴

Eind 1465 moet een groot deel van de Blauwe Toren gereed zijn geweest. In slechts vier jaar stond niet alleen het muurwerk overleind, maar was de toren ook voorzien van een kap. Zo'n korte bouw-tijd was alleen mogelijk met voldoende middelen en een leger aan bouwlieden. Toch benadrukken de bronnen, waaronder Cornelius Aurelius in zijn Divisie-kroniek uit 1517, dat de Blauwe Toren nooit geheel voltooid werd.⁷⁵ Dat kan ook worden afgeleid uit het feit dat de toren zo'n vijftig jaar later werd opgehoogd door Rombout Keldermans. Er wordt in de huidige literatuur wel verondersteld dat de reden hiervoor was dat na de verzoening met zijn vader Filips de Goede in 1464, Karel de Stoutes interesse voor de Blauwe Toren wegebede.⁷⁶ Een zestiende-eeuwse inventaris van de Rekenkamer van Lille laat echter zien dat er voor de periode 1463-1477 veertien bouwrekeningen bewaard werden en dat er dus tot het onverwachte overlijden van Karel op het slagveld bij Nancy werd doorgebouwd.⁷⁷

De voortgang van de bouw is in de archiefstukken helaas niet goed te volgen, omdat er na 1465 geen rolrekeningen en kwitanties voor bouwmaterialen bewaard zijn, maar andere archiefstukken bevestigen dat er na 1465 nog volop gewerkt werd aan de Blauwe Toren. Zo reisde in 1467 en 1469 aan het einde van het bouwseizoen een boogschutter uit de lijfwacht van Karels 'archier de corps' naar Gorinchem om zich te laten informeren over de voortgang van het werk.⁷⁸ En in de daarop volgende jaren zou Fastré Hollet uit de centrale kas van de 'argentier' nog aanzienlijke bedragen uitgekeerd krijgen ten behoeve van de werken aan het kasteel. In 1468 kreeg hij 3000 pond (van 40 groten), en 6000 pond in de jaren 1469, 1470 en 1473.⁷⁹

Ook in de jaren na het overlijden van Karel de Stoute gingen de werkzaamheden nog door, maar werden betalingen voor werken aan de Blauwe Toren weer opgenomen in de domeinrekeningen (vanaf 1477). De meeste posten betreffen onderhoud of kleinschalige nieuwe werken. In het jaar 1478-1479 werd de Blauwe Toren voorzien van een omloop of borstwering ('voye') van blauwe hardsteen. De rekening vermeldt dat deze beneden aan de eerste bouwlaag ('staedze') zou komen om de verdedigbaarheid van het kasteel te verbeteren.⁸⁰ Waarschijnlijk ging het hier om een lage weermuur die rondom aan de basis van de toren liep. Tegelijk werden er ook boven op de toren een wachthuisje en een borstwering aangebracht van slechts één steen dik.⁸¹

JEAN MARCHANT, 'MAISTRE MACHON DES NOUVEAUX OUVRAGES'

De bronnen laten zien dat het ontwerp van de Blauwe Toren niet uit de koker van één enkele architect kwam, maar dat er verschillende meester-timmerlieden en meester-metselaars bij betrokken waren. Voor technisch uitdagende bouwwerken was het niet ongebruikelijk in de vijftiende eeuw om meerdere experts te consulteren. Niettemin hadden Evert Spoorwater, Jean Marchant en Jacob van der Borch overduidelijk het voornaamste aandeel in het ontwerp: zij bespraken gedrieën hun plannen met Karel in Den Haag gedurende twee dagen.⁸² Spoorwater en Van der Borch zijn bekende namen; ze behoorden tot de meest gerenommeerde werkmeesters in de Lage Landen. Van der Borch was loodsmester van de Dom in Utrecht tussen 1444 en 1475 en als steenleverancier werkzaam aan verschillende Utrechtse parochiekerken. In 1465 werd hij aangenomen om het werk aan het nieuwe koor van de Nieuwe Kerk in Delft te leiden.⁸³ Spoorwater was loodsmester van het grootste kerkelijke bouwproject in de Nederlanden, de Onze-Lieve-Vrouwe in Antwerpen en hij was ook betrokken bij een flink aantal andere grote projecten.⁸⁴ In Holland is hij in de jaren zestig gedocumenteerd als werkmeester van de Sint-Bavo in Haarlem en de Pieterskerk in Leiden. Hoogstwaarschijnlijk was hij vanaf 1439 tot aan zijn dood in 1474 ook meester van de Onze-Lieve-Vrouwe in Dordrecht. Zijn faam, maar ook de korte afstand tot Dordrecht maakt dat zijn betrokkenheid in Gorinchem voor de hand liggend is. Het is goed mogelijk dat Fastré Hollet en Jean Marchant hem daar in het voorjaar van 1462 ontmoet hebben toen zij de meesters in Dordrecht consulteerden over de aanleg van de fundamenten. Niettemin lijkt een zinnetje in de kwitantie van Godevaert de Bosschere erop te wijzen dat Spoorwater al vanaf het eerste uur betrokken was bij het werk in Gorinchem. De Brusselse leverancier kreeg namelijk betaald voor grote en kleine blokken 'orduïn' en allerlei onderdelen waaronder traptreden, dagkanten, lateien en aanzetten van de gewelfribben die hij had geleverd voor de eerste werken ('des premiers ouvraiges') aan het kasteel, die in 1461 onder leiding van Evert Spoorwater werden uitgevoerd.⁸⁵ Ook uit het feit dat Jacob van der Borch en meester Claes uit 's-Hertogenbosch wel een reiskostenvergoeding kregen en Evert Spoorwater en Jean Marchant niet, blijkt dat Spoorwater niet een consultant was die slechts incidenteel om advies werd gevraagd, maar waarschijnlijk een langdurig dienstverband had.⁸⁶

De belangrijkste werkmeester voor het project was echter Jean Marchant. Hij wordt in Pauws kroniek genoemd als degene die de eerste steen heeft gelegd en in de archiefstukken wordt hij als enige aangeduid als 'maistre machon des nouveaulx ouvraiges' of 'maistre machon commis ala conduite desdits ouvraiges'. Zijn

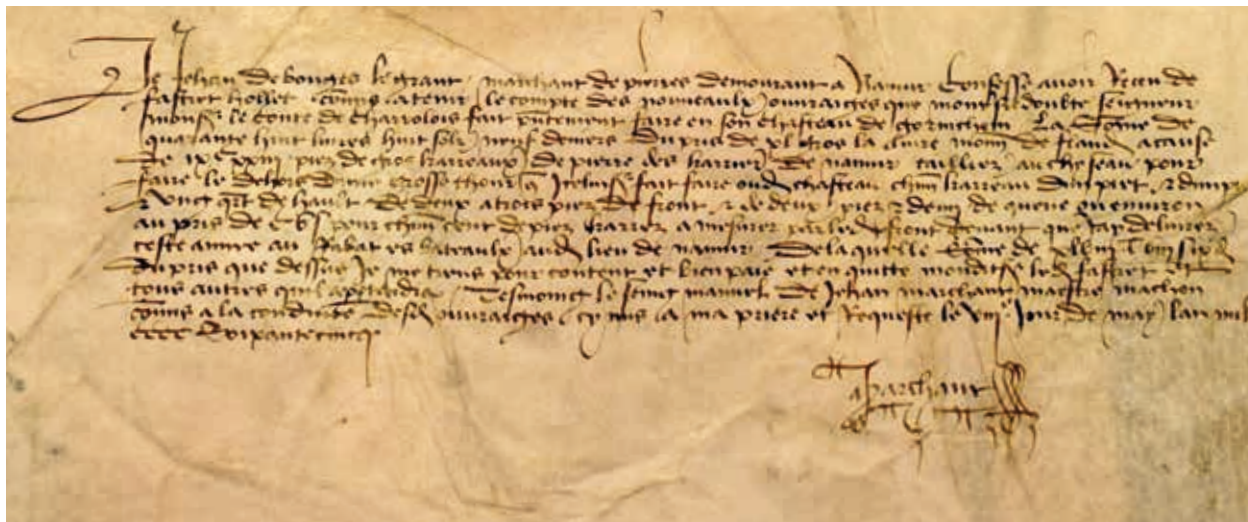
sleutelrol blijkt wel uit zijn bezoek van zes dagen in april 1462 aan Karel de Stoute in Den Haag om met hem het ontwerp te bespreken.⁸⁷ Ook nam hij samen met Fastré Hollet het initiatief in het raadplegen van experts voor de aanleg van de fundamenten en was hij verantwoordelijk voor de aankoop bouwmaterialen. Bovendien had hij het recht om kwitanties van leveranciers te ondertekenen: er zijn verschillende stukken met zijn handtekening bewaard (afb. 8).⁸⁸

Het is frappant dat zijn naam geheel in vergetelheid is geraakt, terwijl hij zeker geen onbeduidend figuur was in de vijftiende-eeuwse bouwwereld. Hij kwam uit de Zuidelijke Nederlanden, mogelijk uit Artesië. Vóór zijn aanstelling in Gorinchem was hij in 1460 en 1461 samen met Jean Pinchon werkmeester van Palais Rihour in Lille, het meest prestigieuze bouwproject van Karels vader op dat moment.⁸⁹ Uit de bronnen blijkt dat Marchant de neef was van Pinchon, die de prestigieuze post van meester-metselaar van het kasteel van Hesdin in Artesië bekleedde en samen met de meester-timmerman Amand Millon uit Arras verantwoordelijk was voor het ontwerp van Palais Rihour.⁹⁰ Eind juli 1461 was Marchant nog op de bouwwerf in Lille aanwezig, wat betekent dat hij op z'n vroegst in de herfst van 1461 naar Gorinchem kwam.⁹¹ Mogelijk kwam hij op verzoek van Karel de Stoute naar het noorden. Van de graaf is namelijk een brief aan de Rekenkamer bewaard, geschreven op 22 april 1462, waarin hij de rekenmeesters verzoekt de straf voor Jean Marchant bestaande uit een pelgrimstocht naar Saint-Nicolas de Varengevillie (vlak bij Nancy) en een geldboete met een jaar uit te stellen, omdat hij niet gemist kon worden in Gorinchem.⁹² De precieze aanleiding voor Marchants veroordeling wordt niet genoemd, maar het lijkt erop dat het verzoek van Karel werd ingewilligd, want in het voorjaar en de zomer van 1462 was Marchant in ieder geval druk met de bouw van de Blauwe Toren.

Er zijn geen andere werken van Marchant bekend uit de periode voordat hij naar Gorinchem kwam, maar dat hij zich snel tot een belangrijk meester ontwikkelde, blijkt wel uit zijn aanwezigheid bij de visitatie van de grootschalige werkzaamheden van Jan van Ruysbroeck aan het kasteel van Vilvoorde, nabij Brussel, op 18 december 1462. Voor deze visitatie waren behalve de aannemer Jan van Ruysbroeck, die ook werkmeester van de stad Brussel en meester-metselaar van Filips de Goede in Brabant was, ook prominente meesters van elders uitgenodigd. Naast Marchant waren dat Jean Pinchon, Matheus de Layens, werkmeester van de stad Leuven en Gherart le Drut, werkmeester van de stad Lille en ondermeester van Palais Rihour.⁹³

In dienst van Karel de Stoute was Marchant niet alleen belast met het toezicht op de werkzaamheden aan de Blauwe Toren. De rekeningen van de rentmeester van het Land van Arkel laten zien dat hij bij meer bouwprojecten betrokken was. Zo leverde hij in 1468-1469

8. Handtekening van Jean Marchant onder een kwitantie van Jean de Bouges, handelaar in Naamse steen, 8 mei 1465 (Archives départementales du Nord, Lille)

advies voor de werkzaamheden aan het slot van Heukelum en hield hij toezicht in 1475-1476 op de werken aan het kasteel Loevestein. In dezelfde rekening werd hij ook meester van het kasteel van Heusden genoemd.⁹⁴ Na 1477 komt hij niet meer in de rekeningen voor, wel werd zijn vrouw nog betaald voor werkzaamheden in het jaar 1478-1479.⁹⁵ Waarschijnlijk was Marchant toen al overleden. Er zijn geen andere werken van hem bekend, maar verder onderzoek zou moeten uitwijzen of hij gedurende de vijftien jaar die hij in Gorinchem doorbracht ook voor andere opdrachtgevers heeft gewerkt.

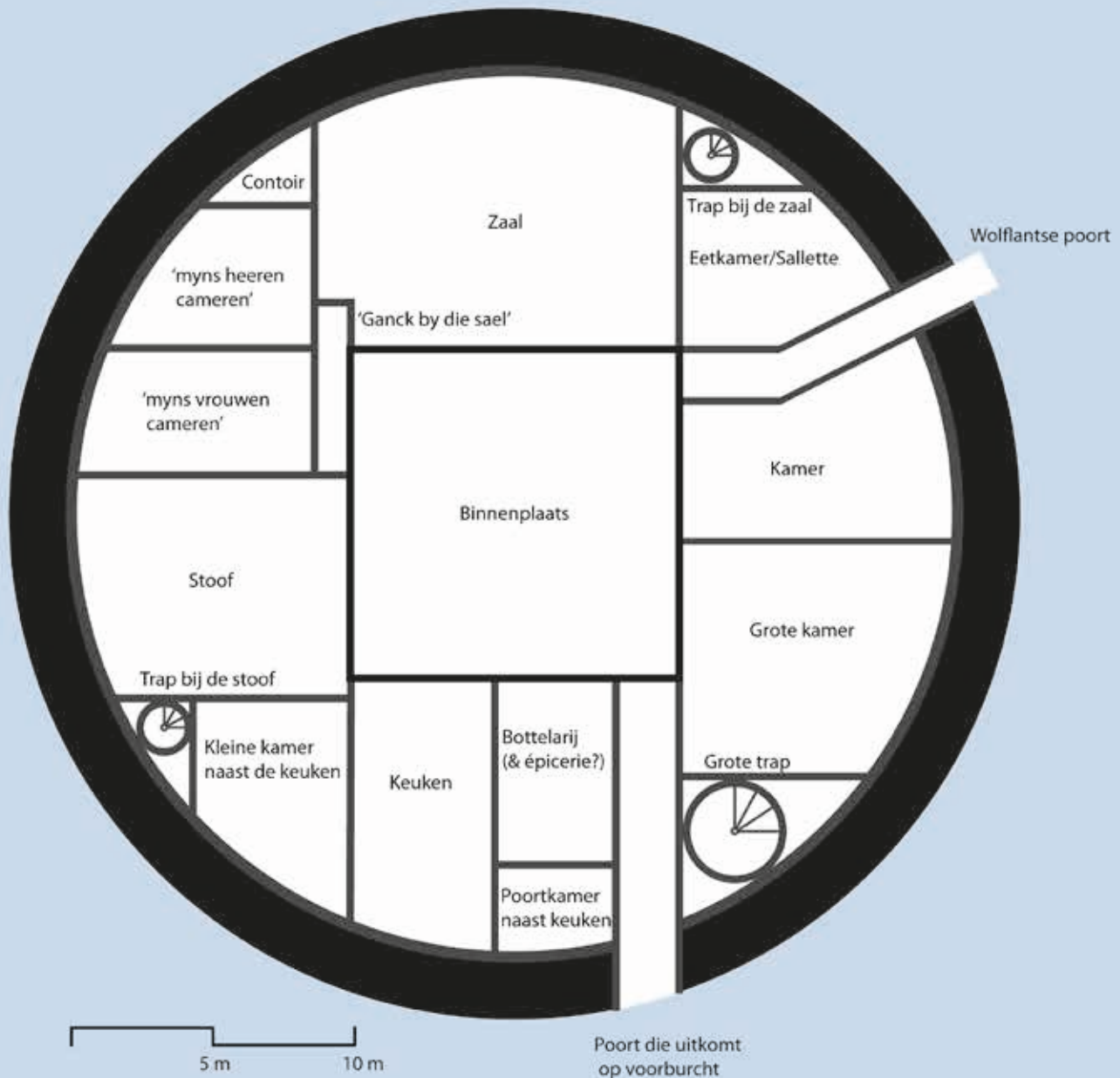
‘WONDERLIJCKEN STRUCTURE ENDE FORTRESSE’

Karel de Stoute moet groot belang hebben gehecht aan zijn kasteel in Gorinchem. Dat blijkt onder meer uit de maquette die hij liet bouwen voor de festiviteiten ter ere van zijn bruiloft met zijn derde vrouw Margaretha van York in Brugge in de zomer van 1468. Op de derde avond van de feestelijkheden stond tijdens een van de ‘entremets’ die het banket opluisterden een model van de Blauwe Toren centraal opgesteld in de feestzaal die speciaal voor de bruiloft op de binnenplaats van het Prinsenhof was gebouwd. Het model, dat zo’n 46 voet (meer dan 12 meter) hoog was en reikte tot het plafond van de zaal, bestond uit een houten geraamte bekleed met beschilderd doek. Of het een getrouw model van de toren was, valt niet te zeggen, maar de korte beschrijving van de ‘grote, machtige en hoge toren’ in de memoires van de hoveling Olivier de la Marche getuigt ervan dat het in ieder geval herkenbaar geweest moest zijn als de Blauwe Toren. Hij schreef namelijk dat het model was gemaakt alsof het van blauwe steen was (‘representant celle de Gorchem à façon de pierre bleue’).⁹⁶ De overeenkomsten met de bestaande toren worden bevestigd door de bewaarde rekeningen voor de bruiloft, opgemaakt door Fastré Hollet: ‘(...) fait la

forme et figure de la grosse thour que MdS fait faire à Gorinchem’.⁹⁷

Of de bruiloftsgasten bijzonder geïmponeerd waren door de maquette valt niet te achterhalen, maar het echte bouwwerk moet op tijdgenoten grote indruk hebben gemaakt. Zo beschreef Cornelius Aurelius in zijn Divisiiekroniek uit 1517 (vóór de verbouwing door Rombout Keldermans) de toren als een zeer wonderlijk vestingwerk in het kasteel van Gorinchem: ‘een alten wonderlijcken structure ende fortresse an tcasteel van Gorichom’.⁹⁸ De Blauwe Toren was voor Karel niet zomaar een kasteel, maar bedoeld als prestigeproject dat zijn positie als Bourgondische ‘kroonprins’ moest onderstrepen. Hoewel hem de titel van graaf van Charolais werd gegund, vormde het Land van Arkel (1459) samen met Béthune (1455) in Artesië het belangrijkste leen van Karel; zijn vader weigerde om het Franse graafschap in apanage te geven.⁹⁹ De voorkeur voor Gorinchem boven Béthune als locatie voor zijn voornaamste residentie werd mogelijk ingegeven door pragmatische overwegingen, omdat hij vanaf 1459 de meeste bezittingen in Holland had en hij hier zijn machtsbasis probeerde te leggen om de opvolging op zijn vader zeker te stellen.¹⁰⁰ Daarnaast kan de nieuwbouw ook een bewuste manier zijn geweest om de continuïteit te benadrukken met zijn illustere voorgangers, de Hollandse graaf Willem VI en de heren van Arkel, die tot de meest prominente geslachten van Holland hadden behoord.

De Blauwe Toren verenigde een militaire met een residentiële functie. Het complex was goed verdedigbaar en lag op een strategische plek aan de Merwede bij de samenvloeiing van de Linge, Maas en Waal. Het maakte samen met de kastelen van Loevestein en Heusden deel uit van een linie van versterkingen aan de grens met het hertogdom Gelre.¹⁰¹ Ook kon het kasteel die-

9. Reconstructie van de plattegrond van de Blauwe Toren (begane grond). Alleen de maten van de buitenmuren (zwart) en de genoemde ruimtes zijn gedocumenteerd, de indeling van de binnenmuren (grijs) is hypothetisch (tekening auteur)

nen als dwangburcht indien de inwoners van Gorinchem in opstand kwamen, wat geen denkbeeldig gevaar was, zoals de expeditie van Karels vader Filips de Goede tegen de stad in 1454 had geleerd.¹⁰²

Afgescheiden van de rest van het complex door een slotgracht lijkt de Blauwe Toren sterk verwant met de vrijstaande hoofdtorens zoals die vanaf de dertiende eeuw in Frankrijk werden gebouwd. De omvang van de toren en de distributie van de representatieve vertrekken rondom een binnenplaats behoren echter tot een andere typologie. Donjontorens waren meestal hoger dan breed, hadden een gesloten volume en bereikten zelden een diameter van meer dan twintig meter. Gewoonlijk kenden ze een stapeling van vertrekken.¹⁰³

Daarentegen bevonden de representatieve vertrekken in de Blauwe Toren zich net als de voornaamste Bourgondische paleizen op één niveau (afb. 9).¹⁰⁴ Het grootste vertrek op de begane grond was waarschijnlijk de grote zaal die te betreden was vanaf de binnenplaats.¹⁰⁵ Dit was de meest publieke ruimte van het logis. De zaal gaf aan één zijde toegang tot een ruimte die waarschijnlijk dienst deed als 'sallette', het vertrek waar de graaf publiekelijk de maaltijd nuttigde. Aan de andere zijde van de zaal was er een kleine gang die de zaal verbond met een *stoof*, waar een grote tegelkachel als pronkstuk stond opgesteld.

Ingeklemd tussen de grote zaal en de *stoof* en verbonden met de gang lagen de slaapkamers van de heer

en de vrouwe. Het was gebruikelijk dat de vertrekken van de hertog en hertogin gescheiden waren; in het Coudenbergpaleis in Brussel lag het logis van de hertog op de eerste verdieping en die van de hertogin daarboven op de tweede. In Palais Rihour in Lille waren de appartementen daarentegen elk ondergebracht in een eigen vleugel met ieder een eigen traptoren die toegang bood tot de publieke vertrekken van het logis (afb. 10). Het logis van de hertog in Palais Rihour omvatte zeven vertrekken, gerangschikt van de meest publieke naar de meest private ruimte: een parementskamer, nog een kamer waarvan de functie niet duidelijk is, een sallette, een slaapkamer, twee garderobes en een 'retrait'. De privévertrekken van de hertog en hertogin ontmoetten elkaar in de hoek van het carrévormige paleis.¹⁰⁶ Mogelijk kende de Blauwe Toren in het klein eenzelfde indeling, waarbij de stoof die verbonden was met de slaapkamer van de vrouwe dienst deed als haar ontvangstruimte. Voor de hertog was één vertrek tussen de zaal en de slaapkamer volgens het ceremonieel het absolute minimum, maar die lijkt hier voor de kamer van de graaf te ontbreken. De slaapkamer van de heer had wel een kabinet ('contoir'), maar het is niet duidelijk waar zich de garderobe bevond, die gewoonlijk onderdeel uitmaakte van de woonvertrekken van de hoge adel.¹⁰⁷ Er lijkt geen plaats te zijn geweest voor de garderobes van de heer en vrouwe op de begane grond, maar wellicht bevonden deze zich op de eerste verdieping en waren ze te bereiken via de wenteltrap bij de stoof of een andere trap bij de zaal.

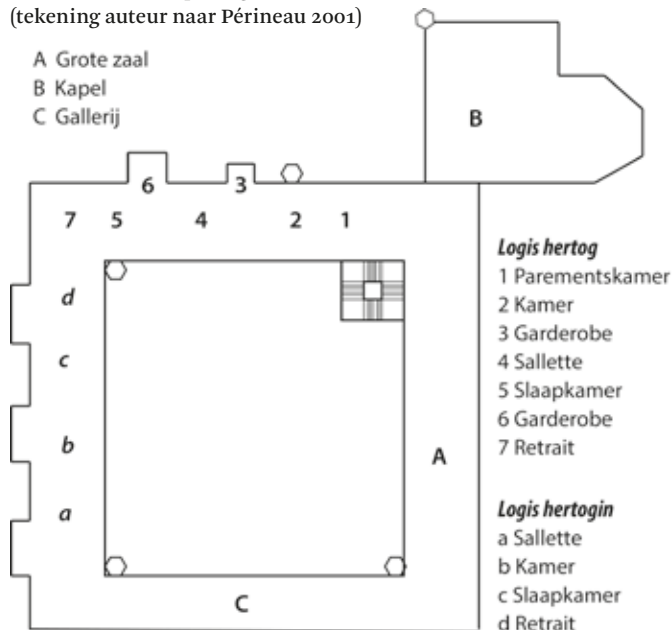
Naast deze vertrekken die onderdeel uitmaakten van het logis van de graaf en gravin, was er nog een 'grote kamer'. De grote kamer of parementskamer was gewoonlijk gesitueerd tussen de grote zaal en de privévertrekken. In de inventaris lijkt deze kamer zich niet te hebben bevonden op de gebruikelijke route, maar was deze ingeklemd tussen de grote wenteltrap en een kamer waarvan de functie niet duidelijk wordt. Het is mogelijk dat men vanwege de beperkte ruimte niet koos voor een lineaire route in de Blauwe Toren zoals die wel in Palais Rihour te vinden was. De residentie in Lille, die eveneens in de jaren zestig van de vijftiende eeuw geheel nieuw werd gebouwd, was in dat opzicht uitzonderlijk; er bestond over het algemeen in deze periode nog geen strikte ordening van het appartementensysteem zoals dat in de zeventiende eeuw gangbaar werd. Het is ook mogelijk dat de grote kamer en het naastliggende vertrek gefungeerd hebben als een logis voor hoogstaande gasten.

Het beeld dat naar voren komt uit de bronnen bevestigt het belang van de hoofdburcht als residentie. De woonvertrekken bestonden uit veel minder kamers dan de logis van Palais Rihour of het Coudenbergpaleis, maar de toren bevatte wel enkele vertrekken die duidelijk passen bij het prestige van de opdrachtgever. Zo was er een specerijenkamer, wat een uitzonderlijke

luxue was voor adellijke residenties in die tijd. Ook de aanwezigheid van een stoof is een belangrijke indicatie van het belang van de toren als residentie. Dergelijke luxueuze vertrekken werden door Karel aan het einde van de jaren zestig ook gebouwd in het Coudenbergpaleis in Brussel.¹⁰⁸ Het enige ruimtetype dat ontbreekt in Gorinchem is een galerij die gebruikt werd voor feestelijkheden en in alle belangrijke Bourgondische residenties aanwezig was. Een langwerpige ruimte was onmogelijk in te passen in de ronde opzet.

Uit de dispositie van de woonvertrekken blijkt dat de Blauwe Toren geen reguliere verdedigingstoren was, maar zich beter laat vergelijken met een klein groepje cirkelvormige kastelen waarvan de meer bekende voorbeelden stammen uit Zuid-Europa, zoals het vroegveertiende-eeuwse Castell de Bellver op Mallorca (afb. 11).¹⁰⁹ Naar voorbeeld van Dürers traktaat over vestingbouw *Etliche Unterricht zu Befestigung der Stett, Schloss und Flecken* uit 1527 werden in de zestiende eeuw ook in Noord-Europa enkele ronde torens van vergelijkbare diameter gebouwd. Markante bestaande voorbeelden hiervan zijn te vinden in het Duitse Rijk, zoals de Munot (1563-1585) in Schaffhausen in Zwitserland en de barbacane van kasteel Pöggstall (1530-1540) in Oostenrijk (afb. 12). Ook de vroegzestiende-eeuwse 'Device Forts' gebouwd door Henry VIII ter bescherming van de Engelse zuidkust hadden een grote centrale ronde donjontoren die omringd werd door halfronde bastions als blaadjes van een bloem. Deze noordelijke voorbeelden werden evenwel ruim na de Blauwe Toren gebouwd en bovendien betreft het geen residenties maar geschutstorens. Twee vroege uitzonderingen in Engeland zijn het door Edward III gebouw-

10. Schematische plattegrond van Palais Rihour in Lille (tekening auteur naar Périneau 2001)

11. Castell de Bellver, Palma de Mallorca, begin veertiende eeuw (foto auteur, 2012)

de Queenborough Castle in Kent en de verbouwing van de 'Round Tower' in Windsor Castle. Het eerste kasteel werd gebouwd tussen 1361 en 1367 door de Engelse koning Edward III en had een concentrisch grondplan dat bestond uit een cirkelvormige gordijnmuur met twee toegangspoorten. In het centrum van het complex bevond zich een cirkelvormige grote toren, ofwel 'rotunda'. Deze rotunda had een diameter 40 meter en werd geflankeerd door zes externe ronde torens. In het midden was er een ronde binnenplaats waaromheen de vertrekken van de koning lagen.¹¹⁰

Het tweede kasteel had een tamelijk gebruikelijke, enigszins onregelmatige, cirkelvormige twaalfde-eeuwse keep, waaraan in opdracht van Edward III tussen 1354 en 1356 vertrekken van hout om een vierkante binnenplaats werden toegevoegd, een configuratie die sterk doet denken aan de Blauwe Toren.¹¹¹ De huidige staat van de donjontoren dateert uit de negentiende eeuw, maar een prent van Wencelas Hollar uit 1672 geeft nog een beeld van de laatmiddeleeuwse situatie (afb. 13). Of de kastelen van Edward III een voorbeeld

vormden voor de Blauwe Toren valt moeilijk te zeggen. Karel onderhield weliswaar warme banden met het Engelse hof, omdat hij in de Engelse koning een goede bondgenoot vond tegen de Franse invloed aan het hof van zijn vader Filips de Goede. Er zijn echter geen aanwijzingen dat Karel Windsor of Queenborough persoonlijk kende en het is daarom sterk de vraag of de Blauwe Toren bedoeld was als een bevestiging van Karel's alliantie met het Engelse koningshuis.¹¹²

CONCLUSIE

De Blauwe Toren in Gorinchem is een van de meest bijzondere kastelen ooit gebouwd in de Lage Landen, desondanks was er tot nu toe maar weinig over bekend. De belangrijkste reden daarvoor is dat het kasteel aan het einde van de zestiende eeuw geheel werd afgebroken om plaats te maken voor de nieuwe vestingwerken van de stad. De faam van de opdrachtgever Karel de Stoute heeft ongetwijfeld bijgedragen aan de belangstelling die het kasteel reeds in de zeventiende eeuw genoot onder plaatselijke kroniekschrijvers en

12. Barbacane kasteel Pöggstall, Oostenrijk, 1530-1540 (foto auteur, 2017)

kunstenaars. Het is opvallend dat er nauwelijks wetenschappelijke literatuur over het kasteel bestaat en er niet eerder gedegen onderzoek is verricht. De tot nu toe bekende bronnen lieten het niet toe de bouwgeschiedenis te reconstrueren. Ook waren de namen van betrokken ontwerpers onbekend. Dergelijke gegevens zijn wel te achterhalen met het recent ontdekte archiefmateriaal in de archieven van de Rekenkamer in Lille. Aangevuld met gegevens uit de domeinrekeningen in Den Haag is het mogelijk een beter begrip van Karels toren te krijgen en het architectonische belang van zijn prestigeproject te duiden. Dat de documenten in de Rekenkamer van Lille terecht zijn gekomen toont aan dat bouw niet een lokale aangelegenheid was, maar direct onder supervisie van het centraal bestuur stond. Uit de documenten blijkt ook dat Karel zelf nauw betrokken was bij de planning van het bouwproject. Hij nam uitgebreid de tijd om het ontwerp te bespreken met bouwexperts.

Het bijzonder gedurfde ontwerp bracht verschillende technische uitdagingen met zich mee, waarvan de

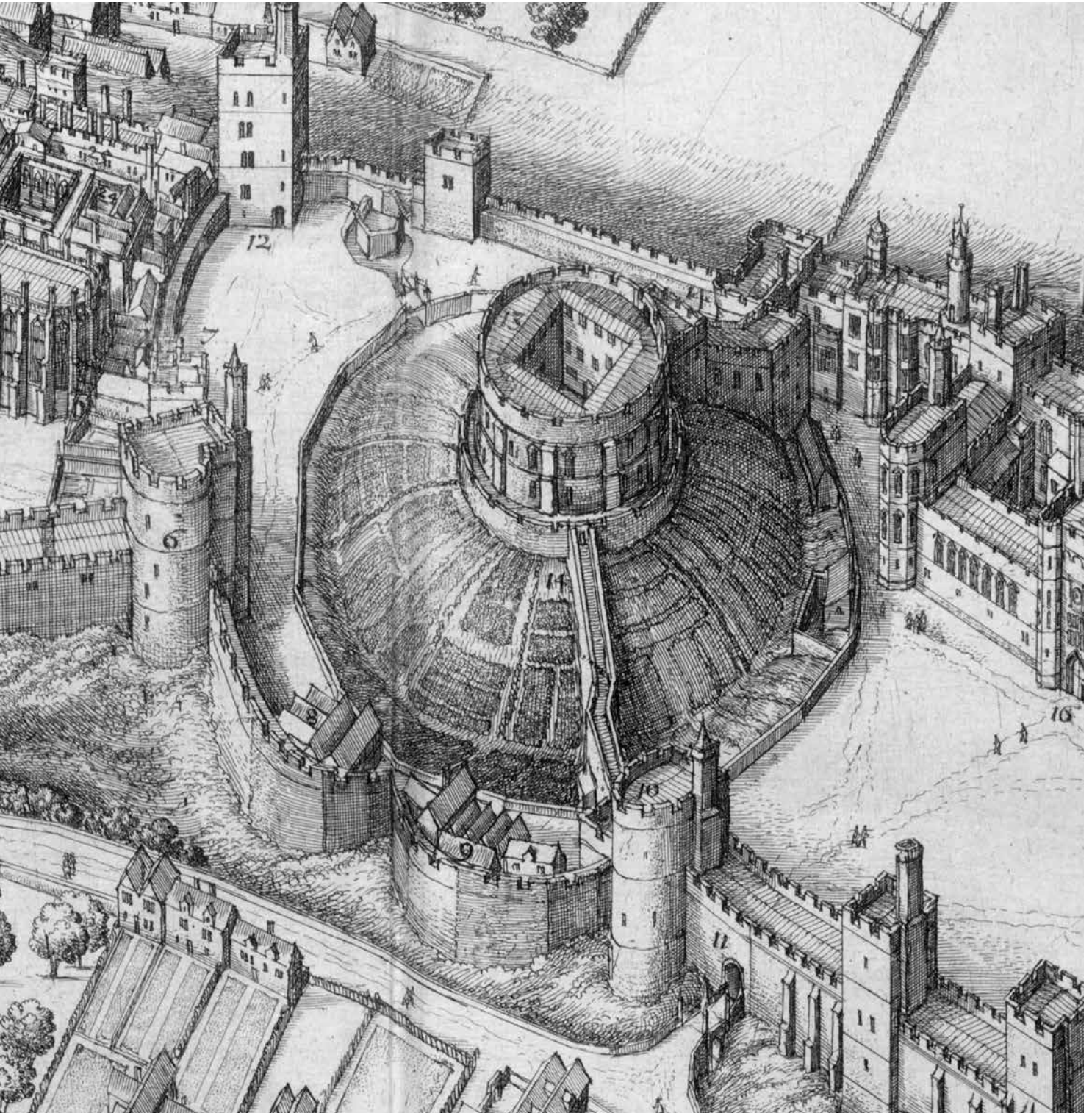
meest complexe waarschijnlijk de aanleg was van stevige fundamenteën in de drassige bodem. Men experimenteerde met een fundering met lange palen op stuit, een techniek die waarschijnlijk pas in de zeventiende eeuw courant werd. Verschillende werkmesters en meester-timmerlieden werden geconsulteerd, waaronder de belangrijkste loodsmesters in de Noordelijke Nederlanden: meester Claes, loodsmester van de Sint-Jan in 's-Hertogenbosch, Jacob van der Borch, loodsmester van de Dom in Utrecht en Evert Spoorwater, die de leiding had over de Onze-Lieve-Vrouwe in Antwerpen en verschillende kerkelijke bouwprojecten in Holland. De belangrijkste meester was Jean Marchant, die in de bronnen als enige expliciet wordt aangeduid als de werkmeester van het bouwproject. Zijn naam is in de vergetelheid geraakt, maar hij moet in zijn tijd goed ingevoerd zijn geweest in de bouwwereld. Hij was waarschijnlijk afkomstig uit Artesië, aangezien hij de neef was van Jean Pinchon, één van de ontwerpers van Palais Rihour in Lille en meester-metselaar van het kasteel van Hesdin. Voordat Marchant

in Gorinchem werd aangesteld, was hij als werkmee-ster werkzaam op de bouwwerf van Palais Rihour. In dienst van Karel werd Marchant ook werkmee-ster van de kastelen van Loevestein en Heusden, maar er zijn geen andere werken hem van bekend. Karel en zijn ver-trouweling Fastré Hollet, die als controleur verant-woordelijk was voor de bouwuitgaven, vonden het be-langrijk om expertise mee te nemen naar het noorden.

Hollet probeerde ook de meester-timmerman van Pa-lais Rihour, Evrard des Mazières, naar Gorinchem te halen.

De Blauwe Toren is de enige residentie in de Noorde-lijke Nederlanden die ex novo werd gebouwd door een Bourgondische vorst. De bouw ervan verliep voorspo-dig: met de aanleg van de fundamenteën werd in sep-tember 1462 begonnen en eind 1465 was de toren on-

13. Wencelas Hollar, vogelvlucht van Windsor Castle, 1672 (Wikimedia Commons)

der dak. Dat betekende nog niet dat het project voltooid was, want in hetzelfde jaar werden nog grote blokken Naamse steen aangevoerd voor de bekleding van de buitenschil van de toren. De bewaarde kwitanties en rolrekeningen laten zien dat in deze jaren grote hoeveelheden bouwmaterialen werden aangevoerd en dat bij tijd en wijle meer dan honderd bouwlieden tegelijk werkzaam waren op de bouwplaats. Vanaf 1465 lijkt het bouwtempo iets teruggelopen te zijn en Karel de Stoute heeft zijn kasteel nooit voltooid gezien. Pas in 1478-1479, twee jaar na de dood van Karel de Stoute, werd de toren voorzien van een rondgaande weermuur en kreeg het een gekanteelde borstwering als bekroning.

Typologisch lijkt de vrijstaande Blauwe Toren op de ronde hoofdtorens die sinds de dertiende eeuw in heel Noord-Europa gebouwd werden. De toren is daarom wel aangeduid als het eindpunt van een lange typologische ontwikkeling in de kastelenbouw. Toch gaat deze vergelijking met oudere torens niet helemaal op.

De Blauwe Toren had namelijk niet overwegend een militaire functie, maar was primair gebouwd als residentie. Dat blijkt onder meer uit de exceptionele dimensies van de toren, de binnenplaats en de reeks luxueuze woonvertrekken die hier omheen waren gegroepeerd. Met deze dispositie sluit de Blauwe Toren typologisch beter aan op prestigieuze ronde of polygonale kastelen als Castell de Bellver op Mallorca, Castel del Monte in Apulië of Queenborough in Engeland. Dergelijke voorbeelden zijn zeldzaam en er zijn geen aanwijzingen dat men deze gebouwen goed kende in de Lage Landen. De hoogst originele vormgeving van de Blauwe Toren bleef een uitzondering in de kastelenbouw en leidde niet tot directe navolging. Dat was ongetwijfeld ook precies de bedoeling van de opdrachtgever. De getergde Bourgondische 'kroonprins', die zich door zijn vader en de Franse factie aan het hof geblokkeerd zag in zijn politieke aspiraties, vertaalde tijdens zijn ballingschap met de Blauwe Toren zijn ambities in architectuur.

NOTEN

- 1 <http://nos.nl/artikel/2145019-resten-van-middeleeuwse-stadsmuur-en-toren-gevonden-in-gorinchem.html>.
- 2 Op 21 juni 2017 heeft de gemeenteraad ingestemd met het instellen van een haalbaarheidsonderzoek naar het inpaspen van de archeologische resten in het ontwerp voor het hotel, <https://www.archeologiegorinchem.com/2017/07/04/groen-licht-voor-haalbaarheidsonderzoek/>.
- 3 M. Hurx, 'De Blauwe Toren in Gorinchem. Een vorstelijk kasteel aan de Merwede', in: T. Hermans e.a. (red.), 'Zij waren van groote en zware steenen'. Recent onderzoek op het gebied van kastelen en buitenplaatsen in Nederland, verwacht 2017.
- 4 H. Janssen, A. Kylstra-Wielinga en B. Olde Meierink, *1000 jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht 1996, 106.
- 5 G. Labouchère, 'Aanteekeningen over monumenten te Gorinchem, Schelluinen, Woudrichem, Loevestein en Zaltbommel', *Bulletin NOB*, 3de serie, 11 (1931) 41-154. Labouchère besteedde voornamelijk aandacht aan de afbraak van het kasteel en de aanleg van de vestingwerken, die vrij goed gedocumenteerd zijn. Voor sloop zie ook: R. van der Lof, 'De Blauwe Toren' te Gorinchem, een bijdrage tot de kennis van een laat-Middeleeuws kasteel, Utrecht 1983 (ongepubliceerde scriptie), 45-49.
- 6 A. Kemp, *Leven der Doorluchtige Heeren van Arkel, Ende Jaar-Beschrijving der Stad Gorinchem, Heerlijkheid, ende lande van Arkel, onder desselfs Heeren, ook onder de Graven van Holland, tot den Jare 1500*, Gorinchem 1656. Bij gebrek aan andere

- bronnen hebben alle latere auteurs zich op zijn beschrijving gebaseerd. Bijna letterlijk worden Kemps woorden herhaald door Cornelis van Zomeren in zijn *Beschrijvinge der stad Gorinchem en Lande van Arkel* en door Van Goch in *Van Arkel's oude veste*. C. van Zomeren, *Beschrijvinge der stad Gorinchem en landen van Arkel*, Gorinchem 1755; H.A. van Goch, *Van Arkel's Oude Veste. Geschieden Oudheidkundige Aanteekeningen betreffende de Stad Gorinchem en hare voornaamste gebouwen en instellingen*, Gorinchem 1898.
- 7 M. Veen, 'De Blauwe Toren', *Oud-Gorcum* 15 (1998), 280-284. Veen schreef zijn artikel naar aanleiding van de plannen van het Hoogheemraadschap van de Alblasserwaard en Vijfheerenlanden om de waterkering van Gorinchem te versterken. Omdat er graafwerkzaamheden bij te pas zouden komen, wilde de auteur de aandacht vestigen op de archeologische resten van de Blauwe Toren die men in het gebied aan zou kunnen treffen.
- 8 Van der Lof 1983 (noot 5).
- 9 Rijksmuseum Amsterdam, nr. RP-T-1897-A-3486.
- 10 Rijksmuseum Amsterdam, nr. RP-P-OB-66.669.
- 11 Nationaal Archief, Den Haag (NA), Kaarten Hingman, 4.VTH 2453.
- 12 NA, Kaarten Hingman, 4.VTH 3278.
- 13 Op de netkaart van Van Deventer die wordt bewaard in Madrid is wel de opstand van de Blauwe Toren te zien, zij het zeer schematisch.
- 14 Regionaal Archief Gorinchem, THA, PK 24.
- 15 Van der Lof 1983 (noot 5), 19.
- 16 Kemp 1656 (noot 6), 310.
- 17 Ook in het bestand voor het timmerwerk werd bepaald dat de bovenbouw ver-

- deeld werd in vier huysen van 34 bij 22 voet (waarschijnlijk de Antwerpse voet = 28,68 cm), die samen de armen van een Grieks kruis vormden met als centrum een binnenplaats. In de oksels van de vier armen waren er vier volumes, 'stagen' genoemd, met een driehoekige plattegrond ('driecante oft leepe'). NA, GRK, 5008, los stuk. Voor de campagne van Rombout Keldermans zie: T. Hermans en E. Orsel, 'De verbouwing van de Blauwe Toren te Gorinchem in 1524-1525', in: T. Hermans e.a. (red.), 'Zij waren van groote en zware steenen'. Recent onderzoek op het gebied van kastelen en buitenplaatsen in Nederland, verwacht 2017; Hurx verwacht 2017 (noot 3).
- 18 NA, Kaarten Hingman, 4.VTH 885A en 885B.
- 19 Archeologisch onderzoek zou mogelijk meer duidelijkheid kunnen verschaffen over de betrouwbaarheid van de afbeeldingen, maar er zijn nog geen systematische opgravingen verricht naar het kasteel. De rapporten van de incidentele opgravingen van de voorburch laten zien dat de bodem weliswaar flink is verstoord, maar dat er nog aanzienlijke resten onder de grond aanwezig zijn. Van de grote ronde toren is helaas nog geen spoor teruggevonden. S. Dautzenberg, *Archeologisch prospectieonderzoek aan bastion v te Gorinchem* (Hollandia reeks 11), Zaandijk 1999 (ongepubliceerd rapport); A. Mientjes, *Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven en archeologische begeleiding 'plangebied Buiten de Waterpoort 4-6', Gorinchem. Tussenrapportage* (SOB Research Project nr. 2453-1610), Heinenoord 2016 (ongepubliceerd rapport); R. van Wilgen, *Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven en archeologische*

- begeleiding 'Plangebied Buiten de Waterpoort 2-6', Gorinchem, Gemeente Gorinchem. *Evaluatierapport* (SOB Research: projectnr. 2453-1610), Heinoord 2017.
- 20 Kemp 1656 (noot 6), 310.
- 21 Alleen het eerste deel dat loopt tot 1417 wordt bewaard in de Koninklijk Bibliotheek. KB 78 C 32. Zie ook: H. Bruch, *Dirck Franckensz. Pauw (Theodericus Pauli). Kronijcke des lants van Arckel ende stede van Gorcum*, s.l. 1931, IV, XVI en XX.
- 22 Bruch 1931 (noot 21).
- 23 Kemp 1656 (noot 6), 310.
- 24 Archives départementales du Nord in Lille (ADN), B 17692. In 1468 werd hij ook aangesteld als controleur op de uitgaven voor de voorbereidingen van het huwelijksfeest van Karel de Stoute en Margaretha van York. De Laborde 1849-1852, deel 2.
- 25 '...l'amaire des comptes des ouvrages faiz a Lille, Bruges, Gorinchem et bourg d'Anvers'. ADN, B 149, f. 12v-13r.
- 26 Eerder opgemerkt door Van der Lof. Zie: Van der Lof 1983 (noot 5), 16 noot 7.
- 27 NA, GRK, 2182, f. 33v.
- 28 Van der Lof 1983 (noot 5), 20-25.
- 29 H. Hundertmark, *Vestingwerk of kasteel? Aanvullend bouwhistorisch onderzoek archeologische opgraving Buiten de Waterpoort 2-6 te Gorinchem*, Oss 2017 (ongepubliceerd rapport).
- 30 ADN, B 2050, nr. 63766.
- 31 Dirck Pauw schreef in zijn kroniek uit omstreeks 1483 al over de 'den grooten blauwe toorn'. Ook in de Informatie van 1514 komt de naam 'Blauwen Toorn' voor. Van der Lof 1983 (noot 5), 60.
- 32 Kemp 1656 (noot 6), 309.
- 33 Hermans, Orsel verwacht 2017 (noot 17).
- 34 Van der Lof 1983 (noot 5), 45.
- 35 Ook de ontwerp-tekening uit omstreeks 1506 van de noot uitgevoerde Kronenburgertoren in Antwerpen had muren van twaalf voet (de Antwerpse voet is 28,68 cm, de muren waren ca. 3,4 meter dik) en dat terwijl het bolwerk een aanzienlijke diameter had van 80 Antwerpse voeten (bijna 23 meter). B. Roosens, 'Four early sixteenth-century plans for the fortifications of Antwerp', *Architectura* 37 (2007), 145-168. Het kasteel van Limburg (België) benaderde met zijn forse muren nog het meest de veronderstelde dikte van de Blauwe Toren. Notities op de tekening gemaakt door de lokale bouwmeester Peter Bandon in 1519 vermelden dat de muren van de muurtorens 24 voet dik moesten zijn. Algemeen Rijksarchief Brussel, Kaarten en plattegronden in handschrift, 1641. M. Hurx, *Architecture as profession. The origins of architectural practice in the Low Countries in the fifteenth century* (Architectura Moderna; 13), Turnhout verwacht 2017.
- 36 NA, GRK/Registers, 659A/c. Ook werd in 1512 een glazenier betaald voor een reparatie aan het raam in de binnenplaats bij de keuken, die zich op de begane grond bevond vlak bij de entree tot het kasteel: 'noch een raempt byde plaets byde cucken'. NA, GRK, 2247, f. 62v.
- 37 NA, GRK, 5008, los stuk. De voetmaat wordt niet vermeld in de rekeningen, maar geregeld werd de Antwerpse voet als een soort standaardmaat gebruikt. Bijvoorbeeld in 1526 werd het natuursteenwerk van de Blauwe Toren opgemeten in de 'Antwerpse mate'. NA, GRK, 5008, f. 61v. Ook in Schoonhoven werd in 1526 het werk aan de eerste toren het kasteel opgemeten in de 'Antwerpsscher mate' door de meester metselaar Hubrecht Frederikzn uit Bergen op Zoom en zijn neef Cornelis Frederikzn van der Goude, die later de werkmeester werd aan de Sint-Jan in Gouda. NA, GRK, 5008, f. 156v.
- 38 NA, GRK, 2246, f. 57v.
- 39 ADN, B 2053, nr. 63947.
- 40 Kemp 1656 (noot 6), 317.
- 41 NA, GRK, 4998a, f. 4r-v.; 59v. Ook de bronnen over de aanleg van de nieuwe vestingwerken vermelden een artillerieplatform: '...ende 't Rondeel benoorden den zelve Toorn [=Blauwe Toren]...' Labouchère 1931, 50. Een kaart in het Nationaal Archief in Den Haag gemaakt omstreeks 1600 laat zien dat dit rondeel oorspronkelijk opgenomen werd in de stadsversterkingen. NA, Kaarten Hingman, 4.VTH 3279.
- 42 '...addita turri munitissima quam caeruleam vocant, ampliavit, decreveratque duas addere alias triangulari spatio inter se distantes...' Van der Lof 1983 (noot 5), 22. Een mooi voorbeeld van een kasteel met een regelmatige driehoek is dat van Poitiers. Dit kasteel dat al in de zestiende eeuw werd afgebroken, werd gebouwd door de hertog van Berry. Het werd afgebeeld op de achtergrond van de maand juli in *Les très riches heures du Duc de Berry*.
- 43 '...het nyew bollewerck twelke begonst es te fonderen neffens den blauwen fondamenten daer de bleekerye plach te stane'. NA, GRK, 4998a, f. 59v.
- 44 Kemp 1656 (noot 6), 309.
- 45 'Anno Domini millesimo IIIIC LXI. In profesto Sancti Lamberti martiris episcopi Leodiensis positus fuit primus lapis fundamentalis turris magna super Merwedam in castro de Gorinchem per discretum virum magistrum Johannem Merkant magistrum operis illius castr'. Dirck Pauw, *Chronicon de episcopis Ultrajectinis*, Universiteitsbibliotheek Utrecht Hs. 1650, 1207. Het manuscript betreft een achttiende-eeuwse kopie van Pauws werk. Dezelfde datum wordt genoemd in Pauws *Kronijcke des lants van Arckel*. Zie Bruch 1931 (noot 21), 99.
- 46 Dat 1462 het beginjaar was voor de bouw wordt bevestigd door de rolrekeningen uit oktober en december 1464. Die vermelden namelijk dat 1464 het derde jaar was sinds het begin van de werken: 1462, 1463 en 1464. ADN, B 2053, nr. 63944 en ADN, B 2053, nr. 63945. Een andere reden om te twijfelen aan de datum van Kemp is dat de werkmeester Jean Marchant eind juli in 1461 nog werkzaam was in Lille. Indien hij enkele weken later in Gorinchem aanwezig zou zijn geweest, dan kan de steenlegging hoogstens een symbolisch ritueel geweest zijn dat slechts het voornemen om te gaan bouwen markeerde.
- 47 '...pour eulx infformer a pluseurs maistres charpenters et machons du pays sur le fait du pillotiz et fondement de ladicte thour'. ADN, B 2047, nr. 63.532.
- 48 '...et y assembler les maistres charpentiers et machons dicelle ville pour avoir leur adviz dela maniere quilz ont de pilloter en pays pour fondemens de gros ouvrages...'. ADN, B 2047, nr. 63531.
- 49 ADN, Cum. 16101, f. 5r., 10v. en 13v.
- 50 '...et que iceulx ouvrages seront tous fais sur pillotiz en quoy ledit Evrart se cognoist assez'. ADN, B 17692.
- 51 '...a fin que cesd ouvrages ne soient point totalement conduiz par gens deces marches icy sans en avoir aucuns de pardela pour veoir e ouyez l'entendement de chacune'. ADN, B 17692. De brief werd op 5 juli ontvangen in Lille en werd daarna getoond aan Jean Pinchon, de werkmeester van Palais Rihour en aan Michel de Changy, kamerheer van Filips de Goede bij wie de financiële verantwoordelijkheid lag voor de bouw van Palais Rihour.
- 52 '...pour avoir leur conseil et adviz sur le fait duditz pillotiz et pour savoir parquelle maniere on le doit soyer et affermer et pour veoir se ce que autres charpentiers avoient la commence estoit souffissant'. ADN, B 2047, nr. 63531.
- 53 'Durant le quel terme ilz estoient journelement ensemble avec maistre Evrart Sporwatre et avec ledit Jehan Marchant en disputant et en conseillant le bien diceulx fondemens en la presence du chastellain, de lescoutette et du lieutenant de drossat duditz Gorinchem duditz Fastret et dautres se cognoissans en ouvrages'. ADN, B 2047, nr. 63531.
- 54 'pour soy deviser et avoir conseil sus le fait de lassiette et des edifices de la thour quil fait faire oud. chasteau et pour conclure de quelle espoisse elle seroit'. ADN, B 2047, nr. 63531.
- 55 ADN, B 2047, nr. 63.532.
- 56 '...a metter sur certain pillotiz au fondement de la grosse thour...' ADN, B 2047, nr. 63534. Een dergelijke techniek is in de literatuur niet bekend.
- 57 Voor de terminologie zie: A. Salamagne, *Construire au Moyen Âge. Les chantiers de fortification de Douai*, Villeneuve d'Ascq 2001, 174.
- 58 ADN, B 2050, nr. 63765 en 63766. Deze stenen die vrijkwamen bij de winning van Brussel werden geregeld gebruikt voor de aanleg van dijken. Zie M. Hurx, *Architect en aannemer. De opkomst van de bouwmarkt in de Nederlanden 1350-1530*, Nijmegen 2012, 158, noot 15 en P. Geleys, K. De Jonge, 'New light on specialized xvith century construction techniques in the Low Countries', in: S. Huerta (red.), *Proceedings of the First International Congress on Construction History* (Madrid, 20th-24th January 2003), Madrid 2003, deel 2, 987-995, hier 988.
- 59 Hij leverde 69,25 last 'schorren'. ADN, B 2053, nr. 63947.

- 60 'pour convertir esdits en pilotements desdit ouvrages'. ADN, B 2050, nr. 63767, 63768, 63769 en 63770.
- 61 ADN, B 2053, nr. 63949.
- 62 Dergelijke 'paalfunderingen op kleef' kwamen onder andere aan het licht bij opgravingen aan de Oude Kerk in Amsterdam en de voormalige Onze-Lieve-Vrouwkerk in Leiden. J. Gawronski en J. Veerkamp, 'Over staal, kleef en stuit. Funderingen in Amsterdam', in: J. Gawronski, F. Schmidt en M.-T. van Thoor (red.), *Amsterdam: Monumenten & Archeologie 2* (2003), 11-23. Voor de Oude Kerk werden palen gebruikt met een lengte van ca. 5,5 meter zie: H. Janse, *De Oude Kerk te Amsterdam. Bouwgeschiedenis en restauratie*, Zeist/Zwolle 2004, 25 en 38-39. Voor Leiden zie: D. de Boer en H.H. Vos, 'Van Vrouwekapel tot Vrouwekerk', in: D. de Boer, H. van Oerle en H. Suurmond-van Leeuwen (red.), *Bodemonderzoek in Leiden, jaarverslag*, Leiden 1980, 67-89.
- 63 ADN, B 2050, nr. 63766.
- 64 ADN, B 2053, nr. 63944.
- 65 Geen enkele inventaris uit de zestiende eeuw vermeldt een apart gebouw dat als hôtel gediend zou kunnen hebben.
- 66 ADN, B 2053, nr. 63944.
- 67 ADN, B 2053, nr. 63947.
- 68 ADN, B 2053, nr. 63945.
- 69 Verder werd er ook gewerkt aan het logis van meester Jehan le Gros, de audencier van Karel de Stoute.
- 70 ADN, B 2057, nr. 64293.
- 71 '...et tout ce pour emploier a la cappe que on fait pour couvrir lesdits ouvrages de la grosse thour commencee oud. chasteau...'. ADN, B 2057, nr. 64295.
- 72 Op 12 december kreeg Aert Ghysbrecht zn betaald voor kerksparren: '...pour emploier a faire la couverture d'une grosse thour'. ADN, B 2057, nr. 64294.
- 73 ADN, B 2057, nr. 64297.
- 74 '...de gros karreaux de pierre des karrier de Namur tailliez au chyseau pour faire le dehors d'une grosse thour que icelui seigneur fait faire oud. chasteau...'. De kwitantie vermeldt ook netjes de afmetingen van de blokken, ze moesten tussen 1 en 1 ¼ voet hoog ('hault') zijn, 2 tot 3 voet lang ('de front') en 2 ½ voet diep ('queue' = gestaad): ca. 30 cm x 70 cm x 70 cm. ADN, B 2057, nr. 64292.
- 75 Aurelius 2011, f. 314r. Kemp schreef ook dat het kasteel onvoltooid bleef, maar doelde daarbij op de plannen voor de veronderstelde twee additionele torens van blauwe hardsteen. Kemp 1656 (noot 6), 310.
- 76 Van der Lof 1983 (noot 5), 41.
- 77 ADN, B 149, f. 13r.
- 78 A. Greve en à. Lebaillly, *Comptes de l'Argentier de Charles le Téméraire, duc de Bourgogne. Vol. 1 - Année 1468. Le registre B 2068 des Archives départementales du Nord* (Recueils des historiens de la France. Documents financiers et administratifs, 10), Parijs 2001, 290-291; A. Greve en à. Lebaillly, *Comptes de l'Argentier de Charles le Téméraire, duc de Bourgogne. Vol. 2 - Année 1469. Le registre CC 1924 des Archives générales du Royaume, Bruxelles* (Recueils des historiens de la France. Documents financiers et administratifs, 10), Parijs 2002, 139.
- 79 Greve en Lebaillly 2001 (noot 78), 34; Greve en Lebaillly 2002 (noot 78), 16-17; ADN, B 2071, nr. 65285. V. Bessey, V. Flammang en  . Lebaillly, *Comptes de l'Argentier de Charles le T m raire, duc de Bourgogne. Vol. 3/1 - Ann e 1470. Le registre CC 1925 des Archives générales du Royaume, Bruxelles* (Recueils des historiens de la France. Documents financiers et administratifs, 10), Parijs 2008, 29. ADN, B 2093, nr. 66973.
- 80 'Noch uitgeven byden voirs. heer Jacop gedaen om die voye beneden aen die eerste staedze vande blauwen torn te doen leggen vand blauwen groiten steenen omtren den zelven torn te voeren liggende om daervut defense te moegen doen tot bewaernisse vande vorn. slote'. NA, GRK, 2214, f. 45r.
- 81 'Ander costen gedaen om tmaken van een nyen voye oft borstweeringe int oeverste vande blauwen torn van eenen steen dicke ende aldaer gemaect een waechuys ende om nyen werck ende den vloer vand selven torn te overleggene mit bacsteene op dattet werck niet verderven noch ... en soude'. NA, GRK, 2214, f. 45r. Dat men oorspronkelijk van plan was de toren te voorzien van een lage weermuur of 'faulse-braie' aan de basis en een borstwering met mezekouwen boven op de toren kan ook worden afgeleid uit de beschrijving Olivier de la Marche van de maquette van de Blauwe Toren uit 1468 die volgens hem 'bachicolemens' en 'faucles braies' had. O. de la Marche, *Mémoires d'Olivier de La Marche. Maître d'hotel et capitaine des gardes de Charles le T m raire* (geredigeerd door H. Beaune, J. D'Arbaumont), Parijs 1883-1885, deel 4, 124.
- 82 Het aandeel van de Bossche meester Claes lijkt minder groot geweest te zijn, hij was weliswaar drie dagen lang op de bouwplaats aanwezig om de plannen te bespreken, maar werd niet in Den Haag uitgenodigd.
- 83 R. Meischke, 'Het steenhouwersvak, de mensen achter de gotiek', in: R. Meischke, *De gotische bouwtraditie. Studies over opdrachtgevers en bouwmeesters in de Nederlanden*, Amersfoort 1988, 46-113, hier 86-88; R. de Kam, F. Kipp en D. Claessen, *De Utrechtse Domtoren. Trots van de stad*, Utrecht 2014, 75.
- 84 Hurx 2012 (noot 58), 220-223.
- 85 '...estoient demourees de reste des premiers ouvrages fais oud. chasteau par maistre Evrart Sporwatre vers [?] lan LXj'. ADN, B 2053, nr. 63947. De Bosschere werkte vaker samen met Spoorwater, zie: R. Meischke, 'De "Meesters van het Steenwerk" en de Sint-Laurenskerk te Rotterdam', *Bulletin KNOB* 101 (2002), 201-213, hier 204-205; M. Hurx, 'Middel-eeuwse "prefab" in de Nederlanden? De Hollandse kerken van de Antwerpse loodsmester Evert Spoorwater', *Bulletin KNOB* 106 (2007), 112-134, hier 126-127.
- 86 ADN, B 2047, nr. 63531.
- 87 ADN, B 2047, nr. 63.532.
- 88 ADN, B 2047, nr. 63531; B 2053, nr. 63948; B 2057 64292.
- 89 Hij werd daar in de bronnen opzichter van de werken genoemd: 'commis a conduire les ouvrages de notredit seigneur en ceste ville au lieu de Rihoult'. ADN, B 5610, nr. 148308.
- 90 ADN, B 17686.
- 91 ADN, B 17686.
- 92 ADN, B 17692.
- 93 Algemeen Rijksarchief Brussel, Algemene Rekenkamer, 632, f. 104r-v.
- 94 'Meester Jan Marchant meester van myns genedig heeren nyen werken tot Gorinchem, tot Huesschden...' NA, GRK, 2204, zonder folionummers. Voor Loevestein: NA, GRK, 2211, f. 61r.
- 95 NA, GRK, 2214, f.44v.
- 96 '...et droit devant icelle [de tafel van Karel en Margaretha] estoit une grande, puissante et haulte tour representant celle de Gorchem   facon de pierre bleue, bachicolemens, faucles braies et tout...' Olivier de la Marche 1883-1885, deel 4, 124 (noot 81).
- 97 L. de Laborde, *Les ducs de Bourgogne.  tudes sur les lettres, les arts et l'industrie pendant le xve siècle et plus particulièrement dans les Pays-Bas et le Duché de Bourgogne*, Parijs 1849-1852, deel 2, 326.
- 98 'Hi hadde oec beghinnen te maken een alten wonderlijcken structure ende fortressen an tcasteel van Gorichom; ten worde niet volbrocht'. Cornelius Aurelius, *Die cronyncke van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslant, met die cronike der bisdommen van Utrecht (Divisiechroniek)* (red. Aarnoud de Hamer), s.l., 2011, f. 314r., <http://resources.huysgens.knaw.nl/retroboeken/divisiechroniek/>.
- 99 R. Vaughan, *Philip the Good. The apogee of Burgundy*, Woodbridge 2002 (eerste druk 1970), 340.
- 100 M. Damen, *De staat van dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)*, Hilversum 2000, 311.
- 101 Van der Lof 1983 (noot 5), 36.
- 102 Van der Lof 1983 (noot 5), 37-38.
- 103 Een belangrijke uitzondering is de grootste donjon ooit gebouwd, die van het kasteel van Coucy die een diameter had van 31 meter.
- 104 K. De Jonge, 'Het Paleis op de Coudenberg te Brussel in de vijftiende eeuw. De verdwenen hertogelijke residenties in de Zuidelijke Nederlanden in een nieuw licht geplaatst', *Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art* 60 (1991), 5-38; K. De Jonge, 'Bourgondische residenties in het graafschap Vlaanderen. Rijssel, Brugge en Gent ten tijde van Filips de Goede', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 54 (2000), 93-134; K. De Jonge, 'Adellijke residenties in en buiten de stad', in: K. De Jonge, P. Geleyns en M. H rsch (red.), *Gotiek in het hertogdom Brabant*, Leuven 2009, 63-99.

- 105 Voor een meer gedetailleerde reconstructie van de plattegrond aan de hand van archiefbronnen zie: Hurx verwacht 2017 (noot 3).
- 106 De Jonge 1991 (noot 104); De Jonge 2000 (noot 104); S. Péryneau, *Le palais Rihour à Lille (1453-1664). Mémoire de Maîtrise d'histoire de l'art moderne*, Villeneuve d'Ascq 2001 (ongepubliceerde scriptie); De Jonge 2009 (noot 104).
- 107 Dergelijke kabinetten konden ook van een bestaande slaapkamer worden afgescheiden door middel van een simpele houten scheiding. Bijvoorbeeld, in 1512 werd een timmerman betaald voor het maken van een nieuw kabinet in de 'jonkherenkamer': 'een vertreck in myns joncheeren camer ondervangen ende inde selve camer gemaict een nyeu vertreckcamerken ofte contoerken ende dan van binnen beschoten met wagenshot'. NA, GRK, 2247, f. 60v. Het is niet duidelijk waar deze kamer zich bevond.
- 108 Het Coudenbergpaleis had zelfs twee kamers met een tegelkachel, een grote en een kleine 'pale'. De Jonge 2009 (noot 104), 76.
- 109 Janssen, Kylstra-Wielinga en Olde Meierink 1996 (noot 4), 106. In Zuid-Frankrijk zijn er enkele voorbeelden van ronde kastelen, zoals dat van Polminhac bij Cahors, maar het lijkt onwaarschijnlijk dat deze bekend waren in de Lage Landen in de vijftiende eeuw. J. Mesqui, *Châteaux et enceintes de la France médiévale. De la défense à la résidence*, Parijs 1991, deel 1, 54-55.
- 110 J. Munby, 'Reconstructing the Round Table. Windsor and beyond', in: J. Munby, R. Barber en R. Brown (red.), *Edward III's Round Table at Windsor. The house*
- of the Round Table and the Windsor festival of 1344*, Woodbridge 2007, 119-134, hier 132-133; Wessex Archaeology, *Queenborough Castle, Isle of Sheppey, Kent. Archaeological evaluation and assessment of results* (unpublished report no. 59470.01), Salisbury 2006.
- 111 T. Tatton-Brown, 'Windsor Castle before 1344. The early topographical development of Windsor', in: J. Munby, R. Barber en R. Brown (red.), *Edward III's Round Table at Windsor. The house of the Round Table and the Windsor festival of 1344*, Woodbridge 2007, 13-28, hier 13; J. Munby, 'Carpentry works for Edward III at Windsor Castle', in: N. Saul (red.), *St George's Chapel. Windsor in the fourteenth century*, Woodbridge 2005, 225-237, hier 233-234.
- 112 Zie ook Hurx verwacht 2017 (noot 3).

DR. M. HURX is universitair docent Kunstgeschiedenis (Universiteit Utrecht) en auteur van *Architect en aannemer. De opkomst van de bouwmarkt in de Nederlanden 1350-1530* (bekroond met de Karel van Manderprijs,

2016). In 2013 ontving hij een NWO Veni-subsidie. Binnenkort verschijnt van zijn hand *Architecture as profession. The origins of architectural practise in the Low Countries in the fifteenth century* bij Brepols Publishers.

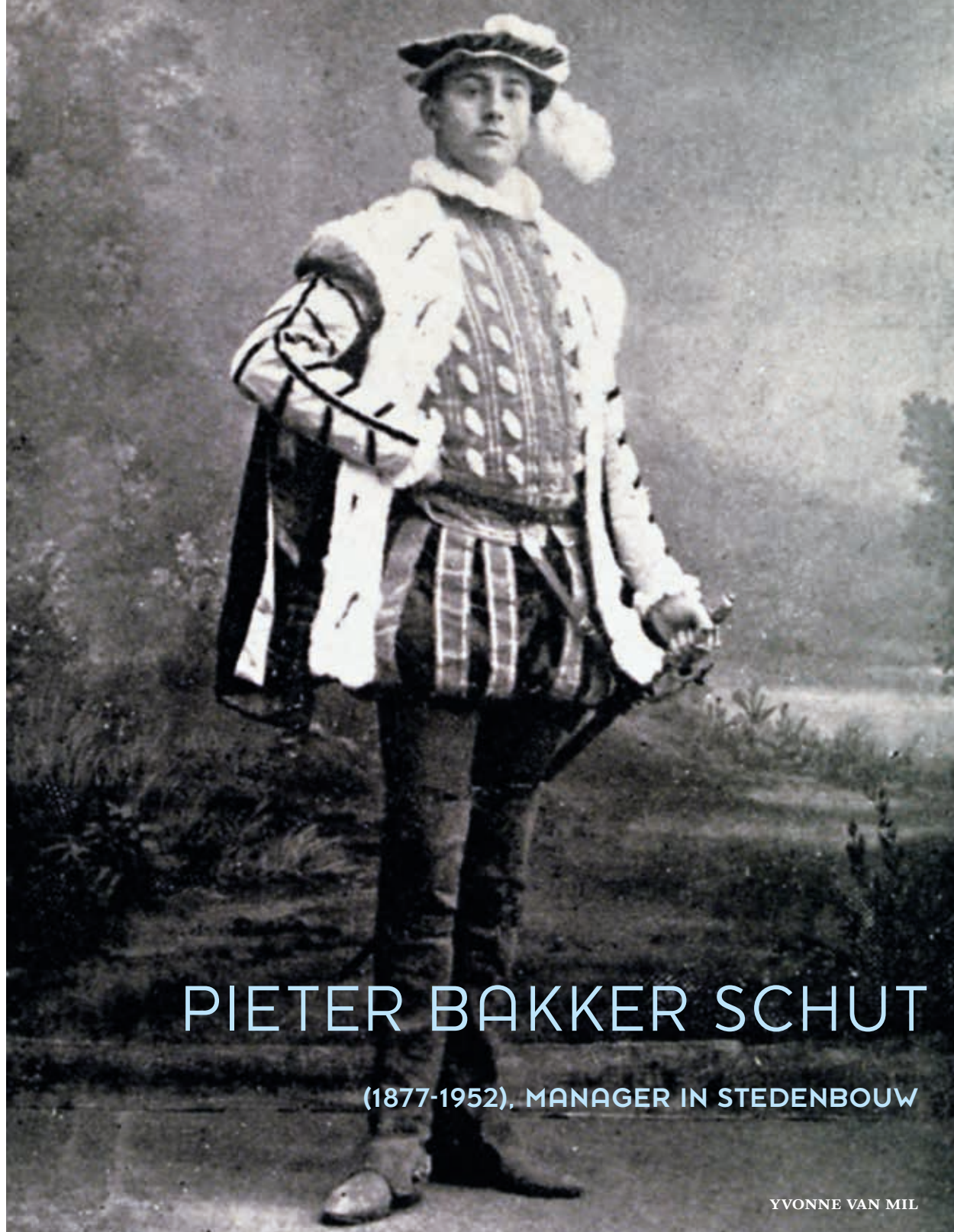
'AN OLD, WONDERFUL STRUCTURE AND FORTRESS' CHARLES THE BOLD'S BLAUWE TOREN IN GORINCHEM

MERLIJN HURX

Despite its significance as the only Burgundian residence built *ex novo* in the Northern Netherlands, little is known about Charles the Bold's castle in Gorinchem. The Blauwe Toren (Blue Tower) was constructed between 1462 and 1478 when Charles was still Count of Charolais, but the ill-fated castle was demolished at the end of the sixteenth century. Until now, there have been few sources of information on the tower, but an in-depth analysis of newly discovered archival material has revealed the names of the master builders and suppliers of building materials, as well as the dates of the chief building campaigns.

Charles invited the most prominent architects active in the Northern Netherlands, including Jacob van der Borch, master of works at Utrecht Cathedral, Master Claes of Saint John's in 's-Hertogenbosch, and Evert Spoorwater, master of works on various important churches in Brabant and Holland. The main designer of the castle, however, was Jean Marchant. His name has fallen in oblivion, but in his own time he was an important master builder; before arriving in Gorinchem, he had been master of works at Palais Rihour, Philip the Good's residence in Lille.

Besides names and dates, archival sources have also allowed the exact reconstruction of the internal layout, thereby spectacularly altering the understanding of its design. Hitherto, the castle's conspicuous round tower was believed to accord with the thirteenth-century tradition of large donjons. However, this research shows that the tower had an exceptionally large diameter of some 35 metres and a central courtyard around which the main formal rooms were organized on the bel étage. The residential quarters of Charles and his wife Isabella of Bourbon were smaller than the ducal apartments of the Coudenberg Palace and Palais Rihour, but included rooms that clearly reflect their high status. Particularly rare at that time, was the existence of a stove and a room to store spices. The tower's dimensions, the open courtyard, and the fact that the formal rooms were all on the same level indicate that the building had little in common with the traditional keep typology, but instead resembled the exceptional design of circular castles like Castell de Bellver on Mallorca, and Queenborough Castle and the Windsor Castle keep in England.

PIETER BAKKER SCHUT

(1877-1952), MANAGER IN STEDENBOUW

YVONNE VAN MIL

Wie zich verdiept in de geschiedenis van de volkshuisvesting en stedenbouw van de twintigste eeuw, komt herhaaldelijk de naam Pieter Bakker Schut tegen.¹ Zo was hij vanaf 1904 voorzitter van de Sociaal-Technische Vereniging van Democratische Ingenieurs en Architecten en vanaf 1918 bestuurslid van het Neder-

lands Instituut voor Volkshuisvesting. In datzelfde jaar werd hij tevens directeur van de Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting in Den Haag. Vanuit deze positie was hij direct betrokken bij de problemen van deze – naar Nederlandse maatstaven – grote stad, die bovendien in de eerste helft van de twintigste eeuw de snelst groeiende in de Randstad was.

In tegenstelling tot veel van zijn tijdgenoten die werkzaam waren als directeur van een stedenbouwkundige dienst was hij geen ontwerper of wetenschap-

▲ 1. Pieter Bakker Schut als Filips van Marnix tijdens de maskerade van het Delftsche Studenten Corps bij het tiende lustrum op 12 juli 1898 (Nationaal Archief, Den Haag)

per. Zijn loopbaan speelt zich af op het snijvlak van het praktische werk en de verwetenschappelijking en professionalisering van de stedenbouw als zelfstandige discipline. Hij vervulde daarbij een regisserende en inspirerende rol. Zijn grote betekenis voor de Nederlandse stedenbouw ligt dan ook in wat veel later als een vorm van management zou gelden. Daarmee liep Bakker Schut vooruit op een manier van werken die pas na de Tweede Wereldoorlog geleidelijk gangbaar werd in de stedenbouw.

Ondanks deze vooruitstrevende rol is de invloed van Bakker Schut op de Nederlandse stedenbouw lang onderbelicht gebleven. Hij wordt weliswaar in meerdere publicaties genoemd als invloedrijk persoon, maar tot op heden stond hij nog niet centraal in een studie. Wie was Bakker Schut en wat was zijn bijdrage aan de professionalisering van de ruimtelijke planning in Nederland? Om antwoord te geven op deze vragen wordt in dit artikel de loopbaan van Bakker Schut, als manager in de stedenbouw, nader bekeken. De nadruk ligt daarbij op zijn hoofdactiviteiten bij bovengenoemde instanties en de belangrijkste thema's uit de Woningwet: de volkshuisvesting (1901), stedenbouw (1921) en regionale planning (1931). Met deze biografische schets beoogt dit artikel meer inzicht te bieden in een onderbelichte kant van de wordingsgeschiedenis van de Nederlandse stedenbouw en aanzet te geven tot nader onderzoek naar Bakker Schut.²

STUDENTENTIJD EN WONINGWET

Pieter Bakker Schut werd in 1877 in Alkmaar geboren als zoon van een notaris. In zijn jeugd jaren verhuisde hij met zijn ouders naar de hofstad, waar hij het lager onderwijs aan de Nutsschool en het middelbaar onderwijs aan de gemeentelijke HBS volgde. Na deze in 1894 succesvol te hebben afgerond, begon hij aan de studie tot civiel ingenieur aan de Polytechnische School in Delft.³ Hier ontwikkelde Bakker Schut, onder invloed van hoogleraar B.H. Pekelharing (1841-1922), zijn belangstelling voor sociale en maatschappelijke vraagstukken. Pekelharing was vanaf 1873 hoogleraar staats-, handels- en administratief recht en had de reputatie een 'donkerrode' socialist te zijn.⁴ Aan het einde van de negentiende eeuw was rond deze hoogleraar een hechte socialistische studentenbeweging ontstaan, als subvereniging van het Delftsche Studenten Corps (DSC) (afb. 1).⁵

De studenten verenigden zich in de zogenoemde Debating Club, met Pekelharing als voorzitter en animator. Bij Debating debatteerden 'sociale' leden van de DSC met 'niet-sociale' leden en gaf Pekelharing extra avondcolleges over de geschiedenis van het socialisme. Daarnaast werden met regelmaat vooraanstaande socialisten uitgenodigd om als gastsprekers een voordracht te houden. Aangespoord door een van deze voordrachten besloten drie leden van Debating, J.W.

Albarda (1877-1957), C.F. Loke (1877-1901) en J. van der Waerden (1876-1940), in 1897 een Delftse afdeling op te richten van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP).⁶ Bakker Schut werd ook lid van de SDAP, maar een actieve partijman zoals Albarda en Van der Waerden zou hij nooit worden.⁷ Het sociale gedachtegoed van de SDAP werd wel bepalend voor zijn verdere loopbaan. Met Albarda, Van der Waerden en Pekelharing zou hij bovendien in 1904 een vereniging voor sociaal-democratische ingenieurs oprichten.

Toen Bakker Schut in 1899 zijn diploma als civiel ingenieur behaalde, was van stedenbouw als een op zichzelf staande discipline in Nederland geen sprake. De eerste publicatie die zich volledig op dit domein richtte, was in het vorige decennium verschenen en leunde zwaar op buitenlandse, vooral Duitse geschriften.⁸ De stadsuitleg werd gedomineerd door de thema's die de hygiënisten aandroegen: de noodzaak van een rioeringsstelsel, de toevoer van schoon drinkwater, de afvoer van vuil en de wenselijkheid van degelijke arbeiderswoningen. Hoewel de door de overheid te initiëren stadsplanning als onverenigbaar gold met de principes van de liberale markteconomie, werd de noodzaak verbetering te brengen in de chaotische en in hoge mate ongezonde leefomgeving in de snel groeiende steden zo sterk gevoeld, dat vrijwel overal maatregelen werden genomen. Het leidde, tegen de heersende opvattingen van het 'laissez-faire' in, tot een sterke uitbreiding van de gemeentelijke administratie en in 1901 tot de invoering van de Woningwet. Daarmee kregen gemeenten meer verplichtingen en bevoegdheden om de volkshuisvesting te verbeteren, maar of en op welke wijze de wet werd uitgevoerd, hing in belangrijke mate af van de bereidheid van de gemeentelijke overheid, de woningbouwverenigingen en het particuliere bedrijfsleven. Met als gevolg dat tot omstreeks 1914 de Woningwet nog nauwelijks werd toegepast.⁹ De activiteiten beperkten zich hoofdzakelijk tot het voorschrijven van bouw- en woonverordeningen, het onbewoonbaar verklaren van panden en het verplichten van huiseigenaren om verbeteringen aan te brengen (paragraaf 1, 3 en 4 van de Woningwet). Deze maatregelen maakten weliswaar een einde aan vele bedenkelijke woontoestanden, maar verergerden tegelijkertijd het tekort aan sociale woningen van goede kwaliteit en met een redelijke huurprijs. De bouw van zogenoemde woningwetwoningen (paragraaf 7 en 8 van de Woningwet) vond nauwelijks plaats. Tussen 1902 en 1906 waren in het hele land slechts 31 van deze woningen gebouwd, ofwel 0,1 procent van de totale woningproductie. Na 1907 nam de woningbouw door gemeenten en verenigingen geleidelijk toe, maar de volkshuisvesting bleef tot 1915 voor een belangrijk deel afhankelijk van de particuliere woningproductie (afb. 2).¹⁰

De oorzaak van deze beperkte toepassing van de Wo-

2. Hofje aan de Keizerstraat (ook wel Bloedpoort genoemd) in Scheveningen, ca. 1915 (Haags Gemeentearchief)

ningwet was volgens Bakker Schut enerzijds het gebrek aan besef van de noodzakelijkheid ervan en anderzijds de nawerking van de diepgewortelde afkeer van overheidsingrijpen.¹¹ In het eerste decennium van de Woningwet waren de meningen over de rol van de overheid sterk verdeeld. Daarbij was de ruime meerderheid tegen verregaande overheidsinvloed in de stadsuitbreiding. Deze tegenstanders stelden dat de Woningwet vooral bedoeld was voor particuliere bouwverenigingen, die woningen moesten bouwen met marktconforme huren. Voor de voorstanders – voornamelijk de sociaal democraten (SDAP) – was dat te weinig. Zij meenden dat daar waar het particulier initiatief in gebreke bleef om de woonomstandigheden van arbeiders te verbeteren, gemeenten zelf woningwetwoningen moesten bouwen.¹²

STV EN VOLKSHUISVESTING

Bakker Schut maakte zich vanaf het begin van zijn loopbaan sterk voor een leidende rol van de (gemeentelijke) overheid in de ruimtelijke planning. Dat deed hij ten eerste vanuit zijn rol bij de Sociaal-Technische Vereniging van Democratische Ingenieurs en Architecten (STV), waarvan hij vanaf de oprichting in 1904 voorzitter was. De STV was feitelijk een voortzetting van de Delftse studentenbeweging; het was een sociaaldemocratisch platform van net afgestudeerde ingenieurs met een oprechte belangstelling voor de maatschappelijke kanten van de technische vakken. Slechts een kleine groep vormde de drijvende kracht achter de vereniging. Zo bestond het bestuur tussen 1910 en 1919 steeds uit dezelfde personen. Naast Bakker Schut en Albarda (afgestudeerd in 1903), waren dat de ingenieurs A. Keppler (afgestudeerd in 1903), W.C. Manen (afgestudeerd in 1898) en J. van Hettinga Tromp (afgestudeerd in 1899).¹³ Ondanks dat de STV een kleine vereniging was van gemiddeld honderd leden, met een kleine actieve kern en beperkte financiële middelen, was ze behoorlijk fanatiek. De activiteiten bestonden hoofdzakelijk uit het verzenden van pamfletten en het schrijven van een groot aantal brochures over volkshuisvesting, volksgezondheid, arbeidswetgeving en andere maatschappelijke vraagstukken. Het doel van de vereniging was allereerst het bevorderen van de volkswelvaart door maatregelen op technisch gebied. Verder wilden ze de groei van het staatwezen in democratische zin stimuleren en de maatschappelijke belangen behartigen van ingenieurs en architecten.¹⁴

Tijdens de eerste vergadering van de STV hield Bakker Schut een pleidooi voor het verbeteren van de ingenieursopleiding in Delft. Deze was volgens hem te eenzijdig gericht op het oplossen van technische vraagstukken, terwijl een aanzienlijk deel van de aankomende ingenieurs terecht zou komen in een werkveld met grote sociale verantwoordelijkheden. Het thema hield hem al enige tijd bezig. Eerder schreef hij

hierover in het algemeen weekblad *De Kroniek*: 'Behalve dat er aan onze sociale wetgeving nog zoveel ontbreekt, (...) laat ook de uitvoering van het weinige dat sinds 1874 stapje voor stapje verkregen is, veel te wensen over. Tot de voornaamste oorzaken daarvan behoort de voortdurende zuinigheid van opeenvolgende regeringen waar 't betreft aanstelling van ambtenaren met de uitvoering belast en 't absoluut ontbreken tot dusverre van een gelegenheid tot opleiding van deze ambtenaren.'¹⁵ De STV besloot een petitie te sturen aan de Tweede Kamer waarin ze pleitte voor een uitbreiding van het curriculum, met vakken zoals sociale wetgeving, kennis van arbeidstoestanden én stedenbouw. Daarnaast stelde ze voor om een academische titel van sociaal-technisch ingenieur in te stellen.¹⁶ Het voorstel werd door de kamerleden met weinig belangstelling ontvangen, maar Bakker Schut en andere leden van de STV zouden herhaaldelijk op het onderwerp terugkomen. Desondanks is de titel voor sociaal ingenieur nooit ingevoerd.

Volkshuisvesting was een ander terugkerend thema bij de vereniging. Sinds de invoering van de Woningwet probeerden zowel voor- als tegenstanders herhaaldelijk aan te sturen op een herziening van de wet, zo ook de STV. In 1907 verzond de vereniging een uitvoerige petitie aan de minister van Binnenlandse Zaken, waarin ze aandrongen op een uitbreiding van dwangmiddelen om gemeenten te verplichten de Woningwet toe te passen.¹⁷ Toen in 1912 een regeringsontwerp voor een wijziging van de Woningwet werd ingediend, protesteerde de STV met het uitbrengen van een brochure. Nagenoeg alle wijzigingen dienden de belangen van de huiseigenaren, ten koste van de verbetering van de volkshuisvesting.¹⁸ Beide voorstellen zijn nooit doorgevoerd en het zou tot 1921 duren voor de Woningwet werd aangepast.

Tot 1918 speelde de STV een stimulerende rol in de volkshuisvesting, maar na de oprichting van het Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting (NIV) in 1918 nam de invloed van de STV af. In 1924 kreeg ze een meer besloten karakter en werd de naam gewijzigd in Sociaal-Technische Kring; in 1935 werd de STK ontbonden. Een aanzienlijk deel van de leden kreeg in de jaren twintig en dertig een voorttrekkersrol in de Nederlandse stedenbouw: Bakker Schut werd directeur van de Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting in Den Haag; Keppler werd directeur van de Gemeentelijke Woningdienst in Amsterdam. Albarda en Van der Waerden kregen zelfs de kans om hun ideeën om te zetten in een politiek programma. Beiden waren tussen 1913 en 1940 Tweede Kamerlid voor de SDAP. Daarnaast was Van der Waerden tussen 1910 en 1918 SDAP-lid van Provinciale Staten in Noord-Holland en Albarda van 1939 tot 1940 minister van Waterstaat in het kabinet-De Geer II. Andere STV-leden die invloedrijk werden, waren onder meer M.J. Granpré Molière (toegetre-

den in 1906) en Th.K. van Lohuizen (toegeleden in 1909). Granpré Molière maakte vanaf 1919 deel uit van het stedenbouwkundig bureau Granpré Molière, Verhagen, Kok en was vanaf 1924 hoogleraar in de architectuur aan de Technische Hogeschool Delft. Van Lohuizen werd in 1948 benoemd als eerste hoogleraar in de stedenbouwkunde aan de TH Delft.

HET PUBLIEKE DEBAT OVER STEDENBOUW EN REGIONALE PLANNING

Een tweede stap in de professionalisering en verwetenschappelijking van de stedenbouw was de oprichting van het NIV, waarvan Bakker Schut vanaf 1918 tot zijn overlijden in 1952 bestuurslid was. Het Instituut, zoals het NIV destijds door velen genoemd werd, werd opgericht tijdens het Woningcongres op 12 februari 1918 in Amsterdam. Het bestuur telde toen 23 leden, maar het beleid werd in hoofdzaak bepaald door een klein dagelijks bestuur dat jarenlang bestond uit dezelfde personen. De sociaaldemocraat D. Hudig (1871-

1934) was de onbetwiste leider. De andere leden waren Bakker Schut en H.P.J. Bloemers (1880-1947). J.M.A. Zoetmulder (1861-1945) versterkte vanaf 1921 het dagelijks bestuur, maar vervulde slechts een kleine rol. Waarschijnlijk omdat hij op persoonlijke titel was verkozen, in tegenstelling tot de andere bestuursleden die een vereniging vertegenwoordigden. Bakker Schut vertegenwoordigde de STV, Bloemers de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en Hudig de Nationale Woningraad. Samen vormden ze het driemanschap dat het gezicht van het Instituut bepaalde (afb. 3).¹⁹

De belangrijkste activiteiten van het Instituut lagen in de eerste jaren op het terrein van de volkshuisvesting. Na de Eerste Wereldoorlog, toen de sociale woningbouw was toegenomen tot ruim 75 procent van de totale woningproductie, verschoof het accent naar stedenbouw. Tot die tijd werd stedenbouw of stadsaanleg gezien als onderdeel van volkshuisvesting. De Woningwet van 1901 bevatte wel een paragraaf (paragraaf 6 van de Woningwet) die bedoeld was om de bemoeie-

3. Bestuur van het NIVS op 19 juni 1926. Pieter Bakker Schut zit tweede van rechts, met links van hem Bloemers en Hudig (Internationaal Persfoto Bureau N.V., Stadsarchief Amsterdam)

nissen van gemeenten met de stadsuitbreiding wettelijk te regelen, maar ook deze werd in de praktijk nauwelijks toegepast. Dit kwam enerzijds door de eerdergenoemde verdeeldheid over de inmenging van de overheid en anderzijds door de verwarring omtrent de verschillende planvormen in de stadsuitbreiding.²⁰

In 1919 adviseerde Bakker Schut, namens het Instituut, de regering om de bepalingen over het uitbreidingsplan te versoepelen en aan te passen. 'Een grote stad', zo schreef hij, 'is een snel levend organisme met steeds wisselende behoeften. Het uitbreidingsplan zal met die behoeften moeten groeien en veranderen. Het zal zich moeten aanpassen aan de zich wijzigende esthetische inzichten en aan de nieuwe eisen van de techniek. Aan een uitbreidingsplan mag niet doctrinair worden vastgehouden, omdat het eenmaal zo is vastgesteld; het wordt dan een knellend keurslijf, dat de gezonde ontwikkeling tegenhoudt.'²¹ In 1921 besloot de regering de stedenbouwkundige paragrafen in de Woningwet te wijzigen. Datzelfde jaar werd door het Instituut een Commissie voor Stedebouw ingesteld, met Granpré Molière als voorzitter. Twee jaar later werd deze commissie omgevormd tot een volwaardige afdeling en de naam van het Instituut werd gewijzigd in Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw (NIVS). Stedenbouw werd sindsdien gezien als een zelfstandige discipline, maar had qua professionalisering en verwetenschappelijking nog een lange weg te gaan.

4. Kaart provincie Zuid-Holland met het gewestelijk plangebied Zuid-Holland-West. Op basis van de kaart van Th.K. van Lohuizen uit 1929, opgesteld voor de tentoonstelling 'Gewestelijk plan Zuid-Holland-West' (bewerking auteur, 2015)

Bakker Schut zou zich hiervoor tot zijn dood blijven inzetten. Vaak door het publieke debat op te zoeken, middels lezingen, tentoonstellingen en vele publicaties. Over uiteenlopende onderwerpen op het terrein van volkshuisvesting en stedenbouw publiceerde hij een zeer groot aantal artikelen, preadviezen en rapporten. Behalve lid van de redactie van het *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw*, het tijdschrift van het Instituut, was hij ook jarenlang redacteur van *Gemeentebestuur*, waarin hij een kroniek over volkshuisvesting verzorgde. In zijn publicaties wist hij zijn overtuigingen altijd glashelder te verwoorden, door zijn betoog vanaf de hypothese tot de conclusie puntsgewijs op te bouwen, alle kanten te belichten en met de juiste en eenvoudige woordkeuze recht op zijn doel af te gaan. Volgens P.H. Hubregtse, de hoofdinspecteur van de Haagse Woningdienst die in 1952 namens het Instituut een in memoriam schreef over Bakker Schut, waren deze eigenschappen kenmerkend voor zowel zijn publicaties als zijn redevoeringen op vergaderingen en congressen.²² Als directeur van de stedenbouwkundige dienst van Den Haag en bestuurslid van het NIVS was hij regelmatig spreker en gangmaker op een congres of vergadering.²³ Zo memoreerde de redactie van *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* na het overlijden van Bakker Schut in 1952: 'In de lange reeks praeadviezenvergaderingen van het Instituut zien wij telkens opnieuw Bakker Schut achter de kathedraal verschijnen, sprekend op een wijze, die soms tot tegenstand prikkelde, maar altijd de belangstelling aanwakkerde en altijd met een constructieve bijdrage tot het beoogde praktische resultaat.'²⁴

Tijdens het befaamde Internationale Stedenbouwcongres van 1924 in Amsterdam gaf Bakker Schut een voordracht over de noodzaak van regionale planning in Nederland; vanaf de jaren twintig een van de belangrijkste thema's in het werk van Bakker Schut. Zowel in het preadvies als in zijn voordracht ging hij uitgebreid in op de sterke groei van de Nederlandse bevolking en de ontwikkeling van het verkeer. De relatie tussen beide leidde volgens hem tot het uitvloeien van de steden en de aantasting van de natuur. Voor de toekomstige ontwikkeling van een regio, zo stelde hij, diende daarom eerst een gewestelijk plan te worden opgesteld (afb. 4). Daarna volgde pas het opstellen van een gemeentelijk uitbreidingsplan en ten slotte het ontwerpen van een deelplan voor de wijk. Door deze hiërarchie kon het gewest stelselmatig worden ontwikkeld en konden misverstanden op het gebied van verkeer en het behoud van cultuurlandschappen en recreatieve ruimten worden voorkomen.²⁵

In 1931 kreeg het gewestelijk plan met een wijziging in de Woningwet een formele status, maar pas met de oprichting van de Rijksdienst voor het Nationale Plan in 1941 werd het opstellen van regionale plannen verplicht. Dit betekende een doorbraak voor de regionale

**ZON, LICHT EN LUCHT IN UW WONING
DAT IS:**

VREUGDE IN UW GEZIN !

ONDER LEIDING VAN DEN SOC. DEM. WETHOUDER
ZIJN DIVERSE RAADSBSLUITEN GENOMEN TOT
DEN BOUW VAN 4050 GEMEENTE- EN VEREENI-
GINGSWONINGEN. VOOR RUIM 6000 HUURDERS
VAN GEMEENTE- EN VEREENIGINGSWONINGEN
WERD EEN JAARLIJKSCHE BESPARING OP DE
HUUR BEREIKT VAN TOTAAL FL. 156.950

STEMT VOOR DEN
LIJST
13
GEMEENTERAAD
OP DE
S.D.A.P.

6. Groepsfoto bij de opening van het gebouw van Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting aan de Van Speijkstraat 75, 23 oktober 1919. Pieter Bakker Schut zit op de eerste rij in het midden, met voor hem zijn zoon Frits (Foto Dewald, Haags Gemeentearchief)

planning, en het begin van dat wat later als planologie zou gelden.²⁶ Zijn zoon Frits Bakker Schut (1903-1966) werd benoemd tot eerste directeur van het Nationale Plan. Frits was net als zijn vader afgestudeerd als civiel ingenieur in Delft en was in 1933 gepromoveerd op de bemoeienissen van de industrie met de bouw van arbeiderswoningen.²⁷ Samen publiceerden ze in 1944 het boekje *Planologie, van uitbreidingsplan over streekplan naar Nationaal Plan*.²⁸ Na de oorlog zou Frits zijn vader ook opvolgen als directeur van de stedenbouwkundige dienst in Den Haag en als bestuurslid van het NIVS.

DIRECTEUR VAN DSV DEN HAAG IN DE HOOGTIJDAGEN VAN DE SDAP

Bakker Schut kon de binnen de STV en NIVS ontwikkelde ideeën over volkshuisvesting en stedenbouw in de beroepspraktijk verwezenlijken. In 1905 trad hij in dienst van de gemeente Den Haag, waar hij de eerste jaren werkte aan de aanleg van het elektrische tramnet, maar al snel werd benoemd tot ingenieur-afdelingschef van het gemeentelijk grondbedrijf. In deze functie kreeg hij de opdracht om een rapport uit te brengen over de toestand van de volkshuisvesting in de gemeente en advies te geven over mogelijkheden tot verbetering. Bakker Schut constateerde in zijn rapport een tekort van 3500 woningen, en in de jaren die volgden zou dit getal flink toenemen door aanleg van nieu-

we verkeerswegen en andere openbare werken. Een vermeerdering van de woningvoorraad was volgens hem een vereiste en afwachten tot de particuliere bouwnijverheid aan deze vraag zou voldoen was geen optie.²⁹ Hij adviseerde daarom woningwetwoningen te bouwen – het ideaal van de SDAP.

Voor Bakker Schut markeerde dit rapport een omslag in de oplossing van het woningvraagstuk in Den Haag én het begin van zijn loopbaan als volkshuisvester; naar aanleiding van zijn rapport werd in 1914 een raadsbesluit genomen dat de basis legde voor de betrokkenheid van de gemeente bij de bouw van woningen in de daaropvolgende 25 jaar. Enkele weken later brak de Eerste Wereldoorlog uit. De particuliere bouwnijverheid stopte gedeeltelijk haar werkzaamheden, en helemaal op het gebied van arbeiderswoningbouw. Gemeentelijke woningbouw op grote schaal werd daardoor nog urgenter. Om deze woningwetwoningen te realiseren werd een gemeentelijke Woningdienst opgericht, die als nieuwe afdeling werd toegevoegd aan Gemeentewerken.³⁰

In 1915 kreeg Bakker Schut de functie van adjunct-directeur van Gemeentewerken en secretaris van I.A. Lindo (1848-1941). Toen Lindo drie jaar later met pensioen ging werd hij benoemd tot directeur van de Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting (DSV), die zich in 1918 had verzelfstandigd en losgemaakt van

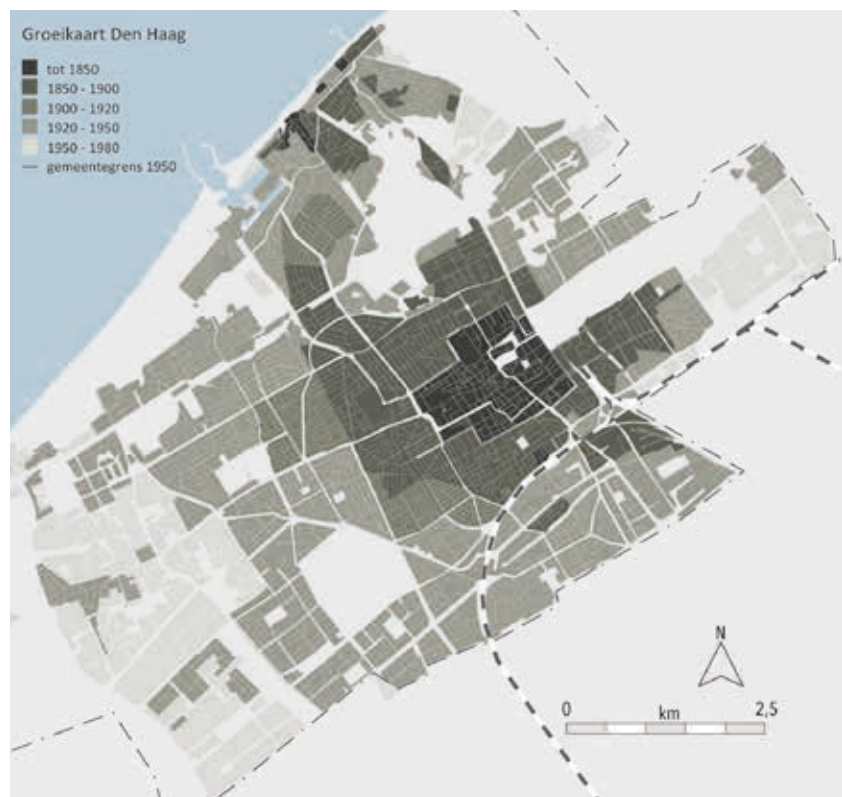

Gemeentewerken (afb. 6). Onder de Haagse DSV vielen de afdeling Grondbedrijf en de Woningdienst. Gemeentewerken kwam onder leiding van ingenieur J. Lely (1883-1945), de zoon van civiel ingenieur C. Lely (1854-1929).

Een jaar nadat Bakker Schut was benoemd tot directeur won de SDAP onder aanvoering van W. Drees (1886-1988) de Haagse gemeenteraadsverkiezingen (afb. 5). Samen met Drees, Lely en extern stedenbouwkundig adviseur H.P. Berlage (1856-1934) zette hij zich in om de sociaaldemocratische idealen in de woning- en stedenbouw gestalte te geven. Tussen 1919 en 1933 werden onder leiding van Bakker Schut op grote schaal nieuwe sociale woonwijken gerealiseerd. Macht en bevoegdheden werden daarbij sterk gecentraliseerd. Zo verstrekte de Gemeentelijke Kredietbank de voorschotten en leningen voor de aankoop van land en de bouw van woningwetwoningen. De Haagse Bouwmaatschappij zette de plaatselijke aannemers buitenspel en de n.v. Centrale Bouwmaterialen Voorziening zette de materiaalhandelaren aan de kant. De Schoonheidscommissie beperkte de ontwerpvrijheid van de architecten.³¹

Tijdens het interbellum maakte Den Haag een explosieve groei door, zowel wat betreft aantal inwoners als het bebouwd oppervlak (afb. 7). Tussen 1914 en 1940 kwamen er bijna 200.000 inwoners bij en werden er

7. Groeikaart van Den Haag. De stadsontwikkeling stond tussen 1920 en 1950 onder leiding van Bakker Schut (bewerking auteur, 2014)

8. Gemeentewoningen aan de Stortstraat (Laakkwartier-Noord) in Den Haag, 1922 (Haags Gemeentearchief)

9a. Verenigingswoningen van de Algemeene Coöperatieve Woningvereniging, aan de Moerbeiplein (Vruchtenbuurt) in Den Haag, 1935 (Haags Gemeentearchief)

meer dan 12.000 woningwetwoningen gerealiseerd; dit was ruim 40 procent van het totaal aantal gebouwde woningen.³² Bij de stadsuitbreiding werd op hoofdlijnen het Algemeen Uitbreidingsplan (1908) van Berlage gevolgd. In het begin werden er vooral kleine sociale wijkjes gebouwd, zoals Duindorp, Laakkwartier-Noord en Spoorwijk (afb. 8). Later volgden ruimer opgezette middenstandswijken met veel groen, zoals de Vruchten- en Heesterbuurt. In deze monumentale wijken met (bruine) bakstenen bouwblokken en intieme woonpleinen werden de idealen die de SDAP koesterde over de gelijkwaardigheid en gemeenschappelijkheid van alle burgers in de samenleving verwezenlijkt (afb. 9a en b).

Voor het uitvoeren van het sociale woningbeleid was de samenwerking tussen stadsbestuurders, volkshuisvesters en stedenbouwers essentieel. De functie van de directeur van een gemeentelijke dienst was namelijk kwetsbaar, doordat zijn positie binnen het bestuursapparaat niet was verankerd in de Gemeentewet. Tijdens het interbellum probeerde Bakker Schut daarom herhaaldelijk zijn positie in het gemeentelijk apparaat te versterken. Zo richtte hij onder meer in 1919, samen met de directeur van Publieke Werken in Amsterdam, A.W. Bos (1860-1954) en de directeur van Gemeente-

werken in Rotterdam, A.C. Burgdorffer (1862-1932), een petitie aan de Staatscommissie, waarin zij pleitten voor meer erkenning van hun gezag en deskundigheid in het gemeentelijk bestuur. Echter met weinig succes.³³ Desondanks wist Bakker Schut zich in toenemende mate te onderscheiden als zelfstandig bestuurder en bepaalde hij tijdens zijn 24 jaar directeurschap in hoge mate het gezicht van de dienst.

VERANDERENDE POLITIEKE TIJDEN

In 1933 veranderde het politieke getij in Den Haag. De SDAP verloor de gemeenteraadsverkiezingen en de overheid liet de woningbouw weer over aan particuliere marktpartijen. De depressie van de jaren dertig betekende echter niet het einde van de bevolkingstoename en de woningbouw. Particuliere beleggers bleken wederom bereid om op grote schaal in de woningbouw te investeren, vooral in de eerste helft van dit decennium. Bakker Schut was van mening dat het resultaat van deze wijze van stedelijke expansie – feitelijk een gematigde terugkeer van het oude *laissez-faire* – niet in overeenstemming te brengen was met het ideaalbeeld van een decentrale, regionale en volgens strakke criteria geplande stad; het ideaalbeeld dat hij gestalte trachtte te geven in Den Haag.

9b. Moerbeiplein (Vruchtenbuurt) in Den Haag in 2017. Veel stadsuitbreidingswijken die onder leiding van Bakker Schut werden gerealiseerd, zijn tegenwoordig geliefde woonwijken (foto auteur)

Halverwege de jaren dertig was het einde van Bakker Schuts' loopbaan nog niet in zicht, maar de grote uitbreidingen waren achter de rug en er werden in vergelijking tot de voorgaande jaren nauwelijks meer gemeentelijke woningen gerealiseerd; tussen 1934 en 1940 bouwde de gemeente en woningbouwverenigingen slechts 2 procent van de in totaal bijna 7.000 woningen.³⁴ Berlage werd in 1934 opgevolgd door de architect en stedenbouwkundige W.M. Dudok (1884-1974). Deze kreeg de taak uitbreidingsplannen te maken voor Den Haag Zuid-West, maar voor de Tweede Wereldoorlog kwam er weinig van de plannen terecht. Bakker Schut begon ondertussen langzaam afscheid te nemen van de dienst; in 1939 publiceerde hij een gedenkboek over de volkshuisvesting in Den Haag, waarin hij in 240 pagina's terugblik op de betekenis van de overheidsbemoeienis met de volkshuisvesting tussen 1914 en 1939.³⁵

Gedurende de eerste twee jaar van de Tweede Wereldoorlog adviseerde Bakker Schut, namens het NIVS, de Commissaris voor de Wederopbouw J.A. Ringers over de voorbereiding en uitvoering van wederopbouwplannen.³⁶ Toen Bakker Schut in 1942 met pensioen ging, ging hij moeilijke tijden tegemoet. Al snel moest hij, samen met zijn vrouw, Den Haag verlaten en

maakte hij zowel de slag om Arnhem mee als het bombardement van Deventer.³⁷ Na de bevrijding in 1945 keerde Bakker Schut terug naar zijn woning aan de Nieuwe Duinweg 4 in Scheveningen. Op verzoek van de gemeente trad hij weer in dienst bij Publieke Werken en kreeg de functie van directeur Dienst voor de Wederopbouw. Ook nam hij zijn plaats in de vele besturen en commissies weer in. Maar het verzoek om de functie van minister van Openbare Werken en Wederopbouw te bekleden wees hij af; daarvoor vond hij zichzelf inmiddels te oud.³⁸

In zijn laatste dienstjaren hield Bakker Schut zich bezig met het verzamelen van gegevens over de culturele, economische, sociale, demografische en stedenbouwkundige ontwikkeling van Den Haag, die in 1948 in boekvorm verschenen.³⁹ Gedurende zijn loopbaan bepleitte hij herhaaldelijk het belang van dergelijke wetenschappelijke studies – de zogenoemde survey –, zoals in 1929 met de tentoonstelling Gewestelijk plan Zuid-Holland-West en drie jaar later met zijn uitgebreide studie naar de bevolkingsontwikkeling in de hofstad.⁴⁰ In 1949 werd de stedenbouwkundige dienst hervormd en werd zijn zoon Frits benoemd tot directeur. Drie jaar later ging hij definitief met pensioen en overleed hij op 75-jarige leeftijd.

BESLUIT

Pieter Bakker Schut wordt vaak gekarakteriseerd als 'autoritair democraat' en dat is zeker niet onjuist. Hij was een onbetwiste leider, vooral als directeur bij de Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting in Den Haag. Maar ook in de netwerken die een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan de verwetenschappelijking en professionalisering van de stedenbouw nam hij de rol van regisseur en inspirator op zich, zoals bij de stv en het NIVS. Over zijn politieke voorkeur valt evenmin te twijfelen. 'Maar vergis u niet', schreef Hubregtse in zijn in memoriam. 'Zeker, hij was links georiënteerd; zijn beginselen inzake b.v. erfpacht, overheidsbouw, onteigening, kwamen overeen met die van de linkse partijen. Maar van politiek, en zeker partijpolitiek, moest hij in zijn ambt niets hebben. (...) In zijn werk stond hij buiten de politiek, was hij volkomen objectief, en liet hij zich leiden door het algemeen en het gemeentebelang.'⁴¹

Juist deze karakterschets roept vragen op. Wat waren Bakker Schuts voornaamste drijfveren? Zijn deze terug te vinden in de politieke betrokkenheid bij de SDAP, zoals vaak wordt gesuggereerd, of had hij andere motieven? Wat is de betekenis van zijn bijdrage aan het verbeteren van de volkshuisvesting, de verzelfstandiging van de stedenbouw en de opkomst van de planologie? En hoe verhoudt zijn manier van werken, als manager in stedenbouw, zich tot die van zijn tijdgenoten die werkzaam waren als directeur van een stedenbouwkundige dienst? Al deze vragen blijven in dit artikel onbeantwoord. Op grond van deze biografische schets kan in ieder geval worden geconcludeerd dat zijn omvangrijke oeuvre en de functies die hij tijdens zijn loopbaan bekleedde uitnodigen tot een diepgaandere studie. Ditzelfde geldt voor de loopbaan en het oeuvre van zijn zoon Frits Bakker Schut, over wie tot op heden evenmin een studie is verschenen.

NOTEN

- 1 Bijvoorbeeld in: P. de Ruijter, *Voor volkshuisvesting en stedenbouw. Voorgeschiedenis oprichting en programma van het Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting en Stedenbouw 1850-1940*, Utrecht 1987; N. de Vreeze, *Woningbouw, inspiratie & ambitie. Kwalitatieve grondslagen van de sociale woningbouw in Nederland*, Amsterdam 1993; H. van der Cammen en L. de Klerk, *Ruimtelijke ordening van grachtengordel tot Vinex-wijk*, Houten 2008; C. Wagenaar, *Town Planning in the Netherlands since 1800. Responses to Enlightenment Ideas and Geopolitical Realities*, Rotterdam 2011.
- 2 Over ontwerpers of wetenschappers in de stedenbouw zijn in de afgelopen decennia veel publicaties verschenen, zoals de biografieën van Th. K. van Lohuizen uit 1990 door Arnold van der Valk, van C. van Eesteren uit 1993 door Vincent van Rossem, en die van W.G. Witteveen uit 2007 door Noor Mens. Naar managers in stedenbouw is tot op heden nog weinig onderzoek gedaan.
- 3 <http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/persoonlijkheden> (geraadpleegd 8 juni 2017).
- 4 Pekelharing is nooit lid geweest van de Sociaal Democratische Arbeiderspartij (SDAP), zie E.W.A. Henssen, *Het Corps als koninkrijk. 150 jaar Delftsche studenten Corps*, Hilversum 1998, 74.
- 5 H. Lintsen, 'De Delftse Polytechnische School als bakermat van socialisme 1900-1925', in: J. Bank, M. Ros en B. Tromp (red.), *Links Klassiek. Het Tweede jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam 1980, 85-86.
- 6 Henssen 1998 (noot 4), 74.
- 7 De aanname over de politieke betrokkenheid van Bakker Schut is gebaseerd op contact dat de auteur in 2012 had met de kleindochter van Pieter Bakker Schut, Sonja van der Gaast-Bakker Schut. Zij benadrukte dat haar grootvader geen fanatieke partijman was. Zij was zelf wel actief lid van een politieke partij en had dus enige kennis van partijpolitiek. Bakker Schut wordt daarnaast nauwelijks genoemd in publicaties over de SDAP en Albarda. Wanneer en waar Bakker Schut zich precies als lid heeft ingeschreven, moet nog worden uitgezocht.
- 8 N.W. Nachenius, *Bijdrage tot de kennis van den stedenbouw: eene populaire studie*, Haarlem 1880.
- 9 De Vreeze 1993 (noot 1), 129.
- 10 De Vreeze 1993 (noot 1), 130 en P. Bakker Schut en D. van Blom, *Prae-adviezen over de vragen: welke economische beginselen moeten van overheidswege worden gevolgd ten aanzien van de Volkshuisvesting? Geven de huidige omstandigheden aanleiding tot maatregelen, die op ten duur niet moeten worden gehandhaafd, doch wenschelijk zijn om in den woningnood van het oogenblik te voorzien?*, 's-Gravenhage 1919, 6.
- 11 Bakker Schut en Van Blom 1919 (noot 10), 6-7.
- 12 A. van der Valk, *Amsterdam in aanleg. Planvorming en dagelijks handelen 1850-1900*, Amsterdam 1989, 493.
- 13 Lintsen 1980 (noot 5), 89 en 92.
- 14 Het archief van de stv bevindt zich in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG). De statuten van de vereniging bevinden zich niet in het archief. De doelstellingen van de stv werden gepubliceerd in *De Ingenieur* 19 (1904), 584.
- 15 P. Bakker Schut, 'Ambtenaren ter uitvoering der sociale wetgeving', *De Kroniek* 9 (1903) 461, 338. Het jaartal 1874 markeert het begin van de sociale wetgeving in Nederland.
- 16 P. Bakker Schut e.a., *Adres der Sociaal-Technische Vereeniging van Democratische Ingenieurs en Architecten: Wetsontwerp Hooger Onderwijs*, januari 1905.
- 17 Sociaal-Technische Vereeniging van Democratische Ingenieurs en Architecten, *Adres in zake herziening der Woningwet*, Rotterdam 1907.
- 18 Sociaal-Technische Vereeniging van Democratische Ingenieurs en Architecten, *Herziening der Woningwet*, Amsterdam 1912.
- 19 De Ruijter 1987 (noot 1), 223-226 en 231.
- 20 Van der Valk 1989 (noot 12), 488-491.
- 21 P. Bakker Schut e.a., *Rapport over de herziening van de artikelen 27 en 28 der Woningwet (bouwverbod en uitbreidingsplan)*, Amsterdam 1919, 51-55.
- 22 P.H. Hubregtse, 'In Memoriam Ir P. Bakker Schut', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedenbouw* 33 (1952) 11, 4.
- 23 Bakker Schut was tevens lid van de Stedenbouwkundige raad van het NIVS, gedelegeerd lid van het Bestuur van de Stichting Centraal Woningbeheer; commissaris van de N.V. Haagse Bouwmaatschappij (HABO); commissaris van de N.V. Ockenburg; commissaris van de N.V. Meer en Bosch; lid van de Rijkscommissie van Overleg voor de Wegen; lid van de Wegencommissie van de ANWB. en president-commissaris van de Onderlinge Brandverzekering Maatschappij Neerlandia.
- 24 Redactie, 'Overlijden Ir. P. Bakker Schut', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedenbouw* 33 (1952) 11, 149.
- 25 Internationaal Stedenbouwcongres Amsterdam 1924. *Deel I. Preadviezen*, Amsterdam 1924, 185-215.
- 26 Y. van Mil, 'Het Gewestelijk plan Zuid-

- Holland-West en de opkomst van de regionale planning in Nederland', *Historisch Geografisch Tijdschrift* 33 (2015) 2, 78.
- 27 F. Bakker Schut, *Industrie en woningbouw. Een technisch-economische beschouwing over bemoeiingen van de industrie met arbeiderswoningbouw*, Assen 1933.
- 28 P. Bakker Schut en F. Bakker Schut, *Planologie, van uitbreidingsplan over streekplan naar Nationaal Plan*, Gorinchem 1944.
- 29 P. Bakker Schut, 'Bouw en exploitatie der gemeentewoningen te 's-Gravenhage', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* 10 (1929) 4, 66.
- 30 Bakker Schut 1929 (noot 29).
- 31 L. Oorschot, *Conflicten over Haagse stadsbeelden. Van Willempark tot Spuiforum*, Delft 2014, 219 en 235.
- 32 P. Bakker Schut, *De bevolkingsbeweging in Nederland en in het bijzonder te 's-Gravenhage*, Alphen aan den Rijn 1933, 29-41; P. Bakker Schut, *De volkshuisvesting te 's-Gravenhage 1914-1939*, Alphen aan den Rijn 1939, 237.
- 33 S. Couperus, *De machinerie van de stad. Stadsbestuur als idee en praktijk, Nederland en Amsterdam 1900-1940*, Amsterdam 2009, 24-25 en 72-73.
- 34 Bakker Schut 1939 (noot 32), 237 en
- Uitgave van het gemeentebestuur van 's-Gravenhage, *Enige grondslagen voor de stedenbouwkundige ontwikkeling van 's-Gravenhage. Uitgave van het gemeentebestuur van 's-Gravenhage*, 's-Gravenhage 1948, 96.
- 35 Bakker Schut 1939 (noot 32).
- 36 De Vreeze 1993 (noot 1), 231.
- 37 Hubregtse 1952 (noot 22), 4.
- 38 Uit het gesprek met Sonja van der Gaast-Bakker Schut in 2012.
- 39 Uitgave van het gemeentebestuur van 's-Gravenhage 1948 (noot 34).
- 40 Van Mil 2015 (noot 26); Bakker Schut 1933 (noot 32).
- 41 Hubregtse 1952 (noot 22), 4.

IR. Y. VAN MIL (yvonne@yvonnevannmil.com) studeerde architectuur aan de Technische Universiteit Delft, met als specialisatie het publieke domein in de stad. Na haar studie richtte ze zich op de geschiedenis van

architectuur en stedenbouw. Sinds 2010 werkt ze als zelfstandig onderzoeker en publiceert ze over de Nederlandse architectuur, stedenbouw en ruimtelijke ordening vanaf 1800.

PIETER BAKKER SCHUT (1877-1952), MANAGER IN URBAN PLANNING

YVONNE VAN MIL

It is impossible to study the history of Dutch public housing and urban planning in the twentieth century without repeatedly coming across the name Pieter Bakker Schut. From 1904 onwards, he was chairman of the Sociaal-Technische Vereeniging van Democratische Ingenieurs en Architecten (STV, Social-Technical Society of Democratic Engineers and Architects) and from 1918 a member of the board of the Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting (NIV, Netherlands Institute of Housing). In that same year he was appointed director of the Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting (DSV, Department of Urban Planning and Public Housing) in The Hague. In this capacity he was directly involved in the problems of this, by Dutch standards, big city, which was also the fastest growing city in the Randstad urban cluster in the first half of the twentieth century.

Unlike many of his contemporary directors of municipal urban planning departments, he was neither a designer nor an academic. His career unfolded at the interface between practical work and the systematization and professionalization of urban planning as an autonomous discipline. His role in this period of transition was one of directing and inspiring. As such, Bakker Schut's main significance for Dutch urban planning lies in what much later came to be regarded as a form of management. In effect, he anticipated a way of

working that only gradually became common practice in Dutch urban planning after the Second World War.

Recent decades have seen the publication of detailed studies of several urban planners and researchers, such as the biographies of T.K. Van Lohuizen (Arnold van der Valk, 1990), C. van Eesteren (Vincent van Rossem, 1993) and W.G. Witteveen (Noor Mens, 2007). Although more than one publication mentions Pieter Bakker Schut as an influential figure, he has never been the focus of a study. Despite his forward-looking approach, Bakker Schut's influence on Dutch urban planning has yet to receive the attention it deserves.

This article examines Bakker Schut's career as a manager in urban planning. The emphasis is on the positions he held in the aforementioned bodies and his contributions to the main themes of the Woningwet (National Housing Act): public housing (1901), urban planning (1921) and regional planning (1931). The aim of this biographical sketch is to draw attention to a neglected aspect of the evolution of Dutch urban planning, and at the same time provide the initial impetus for further research into Bakker Schut. It is at any rate clear from this sketch that his extensive body of work and the offices he held during his career merit such a study. So too the career and work of his son, Frits Bakker Schut, who continued in his father's footsteps and has likewise yet to be the subject of a study.

architectenbureau

Vroom

VIJZELGRACHT 6-OHS
1017 HR AMSTERDAM
020 620 8132

WWW.VROOMARCH.NL
INFO@VROOMARCH.NL

LID VAN:

